

Р. ЛАЩЕНКО,
ПРОФЕСОР УКР. УНІВЕРСИТЕТУ
В ПРАЗІ.

ЛЕКЦІЇ ПО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА

Частина друга:
ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКА ДОБА.

Випуск перший:
ПАМ'ЯТНИКИ ПРАВА.

П Р А Г А.
НАКЛАД „УКРАЇНСЬКОГО ПРАВНИЧОГО ТОВАРИСТВА В Ч. С. Р.“
1 9 2 4.

ДРУК ДЕРЖАВНОЇ ДРУКАРНІ В ПРАЗІ.

Бгз 1845-2

БЗ04464-2

Б-ка Сіромачи

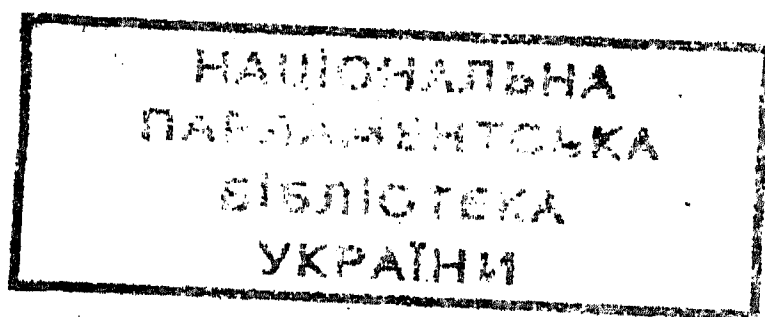
X2 (48/41)

132

Р. ЛАЩЕНКО,
ПРОФЕСОР УКР. УНІВЕРСИТЕТУ
В ПРАЗІ.

ЛЕКЦІЇ ПО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА

Частина друга:
ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКА ДОБА.
Випуск перший:
ПАМ'ЯТНИКИ ПРАВА.

П Р А Г А.

НАКЛАД „УКРАЇНСЬКОГО ПРАВНИЧОГО ТОВАРИСТВА В Ч.-С. Р.“

1 9 2 4.

ДРУК ДЕРЖАВНОЇ ДРУКАРНІ В ПРАЗІ.

2. 1774

Передмова.

У 1923 році в Празі вийшла з друку перша частина моїх „Лекцій по історії українського права“: „КНЯЖА ДОБА“ (видання Українського Університету в Празі.) По наміченому мною плану слідуюча (друга) частина моїх „Лекцій“ мусіла обіймати добу ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКУ і складатись із двох відділів: 1, історії пам'ятників права і 2, історії державного права. Малось також на увазі зробити вказівки на літературу, яка стосується згаданої доби, в окремому бібліографичному додатку до видання.

„Доба литовсько-польська“ готова для друку в цілому, але в цей час автор має можливість видати друком і то зі скороченнями лише історію пам'ятників права цієї доби.

Необхідність у виданні хоча-би самого стислого огляду пам'ятників права доби литовсько-польської, щоби дати студентам-правникам Українського Університету в Празі можливість ознайомитися з історією пам'ятників права, гостро вчувається, а тому автор і примушений відступити од наміченого плану що-до видання „Історії українського права доби литовсько-польської“ одразу в цілому і випускає поки-що лише історію пам'ятників права згаданої доби.

ПРОФ. Р. ЛАЩЕНКО.

ПРАГА, 1924. р. вересень.

Українські землі в складі Великого Князівства Литовського.

Татарський наступ в половині XIII в. спричинився, як ми і зазначили в свій час, до занепаду Київа, як осередка української державности. З того часу, з половини XIII в., на ціле століття центр політичного життя України переноситься вже у Землю Галицьку. Але коло половини XIV століття Галицька держава губить вже свою політичну незалежність і незабаром західно-українські землі (Галичина, Земля Белзька, Холмщина, а трохи пізніше і Західне Поділля) підпадають під окупацію Польщі.

Загублення Галицькою державою її політичної незалежности в половині XIV ст. для цілого комплексу українських земель — і центральних і східних — було подією, яка тягла за собою надзвичайно важливі наслідки. Після занепаду Київа, що був в XIII віці спустошений татарами, розпадався тепер вже і на західних теренах України новий центр, новий осередок національного і політичного життя, розпадалася державність, в історію якої були вписані яскраві сторінки про блискучий вік Ярослава Осмомисла, що, по свідченню літопису, „заступив путь королю“ і про героїчний період князювання Романа Мстиславовича, Данила Романовича, „короля Галицького“ і його сина-енергійного князя Льва Даниловича. Весь схід був zagrożений татарами, спустошення котрих ширили тривогу серед населення і на самих далеких західно-українських теренах; захоплення поляками під свою окупацію Галичини одразу вибивало із цілого комплексу українських земель самий видатний для того часу політичний чинник й найміцнішу політичну силу. Після Київа занепадали тепер і Галич і Львів, як осередки національного життя України, і на теренах останньої не залишалося вже центру, який в тогочасних умовах міг би стати незалежним виразником української політичної і державної думки.

Утворити новий осередок життя національного десь на Волині або в якій з центральних чи східних українських земель, що пробували під татарською гегемонією, очевидно, було не можливо. Отже і не дивно, що всю цю складну ситуацію, яка утворилася в той час, і використала нова зовнішня політична

сила. Ця сила і з'явилася в молодій новоутвореній державі Литовській.

Литовці — одна із галузей арійської сім'ї народів — здавна жили між низовим бігом р. Висли і Західньої Двини по Німаню і по Балтійському Поморрю, межуючи на південному сході з Кривичами і Дреговичами, і поділялися на цілу низку поодиноких племен: Литва, (Аукстоте), Жмудь (Жомойть), Жемгала, Летгола, Ятвяги, Пруси.

Племена литовські, що обіймали території по сусідству з слов'янами, очевидно, здавна увійшли у безпосередні стики зі своїми сусідами — племенами білоруськими, (як Кривичі Смоленські), а потім і українськими. Стики ці мали з початку характер військовий, головним чином характер пограничних війн. Вже про князя Володимира літопис розповідає, що він взяв землю Ятвягів (Літ. по Лавр. сп., ст. 80). Під 1040 р. в літопису мається, напр., цікавий запис про похід князя Ярослава на Литву (Воскр. сп., 185; Skarbieć diplomatów, t. I, N 12). По свідченню літописця, той же князь в 1044 р. знову ходив на Литву і, очевидно, для захисту своїх володінь недалеко від границь литовських заклав город Новгород (Новгородок) (Воскр. ст. 187; Skarbieć diplomatów, t. I, N 13). В 1203 р., по свідченню новгородського літопису, ходили походом на Литву князі Ольговичі (Карамзинъ, т. III, No 110; Skarbieć diplomatów, I, N 52). Галицькі князі Данило і Василько в 1246—1248 р. воювали з литовцями (Skarbieć, I, N 97) і т. д. Зокрема набирають інтензивного розвитку стики українців і білорусів з литовцями, власне вже в XIII ст. В самому початку цього століття для Литви наступив, по виразу Ол. Ефименко, „час тяжкого іспиту“*): до етнографічно литовських територій наблизилися кордони німецьких рицарів — крестоносців і меченосців. В 1200 р. засновується місто Рига. В 1230 р. тевтонські рицарі, яким не було вже чого робити в Палестині, по пропозиції Конрада, Мазовецького князя, прибувши на прибережжя Балтійського моря, розпочинають енергійний наступ на литовські території. Під натиском німецьких рицарів литовці, які в той час в своїй масі ще додержувалися поганської віри, поневільно починають посуватись на схід і південь на території слов'янські. Сміливі і відважні литовці, у котрих вже в XII в., як гадають де-які дослідувачі**) їх давнього побуту, існував дружинний устрій, захоплюють з початку під свою владу сусідні ним території на етнографічно-білоруських теренах; так, вже в половині XIII ст. литовці поширюють свою владу на Полоцьку Землю, а далі і на т. зв. Чорну Русь. Але,

*) А. Ефименко: Історія українського народу, 81 ст.

**) Див. Н. Дашкевичъ: Литовско-русское государство, условия его возникновения и причины упадка. Киев. Унив. Изв. 1882 г. мартъ, 61.

крім стихійного рушіння на схід і південь, під натиском з заходу німецьких рицарів, в цей самий час (половина XIII в.) вже ясно відзначається на Литві і надзвичайно важливий процес об'єднання до цього часу розпорошених поодиноких племен литовських і організації самої держави Литовської. Хоч процес об'єднання литовських племен по часті розпочався вже в XI віку, але лише енергійний литовський князь Миндовг в половині XIII ст. нарешті об'єднує Литву і Жмудь і разом з тим силою зброї корить литовській владі у 1230—1240 роках Гродненську область (т. зв. Чорну Русь) в басейні Німана. Діо цього менту — до об'єднання Литви і Жмуді — литовські племена, на думку проф. Антоновича,*) власне не складали держави. До цього часу литовці, які додержувалися паганської віри, жили по окремих волостях під керуванням своїх місцевих вождів (в середньовічних грамотах ці вожді звуться *reguli*, *duces*, *reges*, *nobiles*). Як встановлювалася влада цих князів — чи вони були спадкові начальники в роді чи виборні особи — не відомо.

Що торкається литовських віч, народних зібрань, то джерела, що стосуються часів давніших, про них не згадують. Але в більш пізні часи, згідно літописних свідчень, князі литовські обиралися на вічах; так, напр., літописні джерела свідчать, що на народніх зібраннях були обрані князі Войшелек, Кейстут і де-які другі (див. літ. Биховця). Об'єднували литовців лише спогади про племенну їх єдність, а також спільний релігійний культ. Між иншим на Литві здавна користувалася великим впливом корпорація жреців під керуванням жречеської колегії Кривітів і її начальника т. зв. Криве-Кривейта. Лише від часів Миндовга розрізнена литовська маса, що в поодиноких волостях керувалася своїми місцевими вождями (*kunigai*, *rikai*, лат. *reguli*, *duces*), була об'єднана в одне суцільне політичне тіло. Таким чином власне князь Миндовг і поклав (в половині XIII в.) перший камінь по організації Литовської держави шляхом об'єднання під своєю гегемонією двох найбільш видатних литовських племен — Литви і Жмуді.

Скоривши своїй владі Чорну Русь з городами Новогрудком, Здитовим, Слонимом, Городною і Волковийском і закріпивши остаточно за Литвою землю Полоцьку — при кінці 50-х років (1258—63) братанич Миндовгів Тотивил княжив у Полоцьку (Див. Грушевський: Історія України-Руси, IV, 12 ст.) — енергійний князь Миндовг загинув в боротьбі за литовську державність.

Представник нової литовської династії, яку розпочав Витені яка походила од князів жмудських — Гедимин (1316—1341), основоположник м. Вільни — столиці держави — енергійно продовжував об'єднувати литовські племена, поширюючи свої акції

*) В. Антонович: Очеркъ истории в. княжества Литовскаго. Вып. I., К. 1878 г., 14 ст.

далеко поза литовські етнографічні межі. Власне при Гедиміні литовці починають вже опановувати не лише білоруські етнографічні території, а і українські. При Гедиміні у склад литовської держави увіходять вже не тільки земля Кривичів (значна її частина, земля Полоцька), але і Підляшша (бувши Земля Ятвяжська) і Турово-Пинське князівство (Полісся). Границі Литовської держави при Гедиміні йшли по Дніпру до устя Припяти, а потім до північних меж Київщини. Впрочім, на думку Грушевського, впливи В. кн. Литовського за часи Гедиміна поширилися і на тих північних частинах Київщини, які правдіподібно були відірвані вже й перед Гедимином*).

При Ольгерді влада великих князів Литовських поширюється вже на Київщину (в 1360-х роках), Волинь, частину Сіверщини і Східне Поділля (Брацлавщину). В своєму русі на південь литовці зустрічаються з татарами. В 1362 р. Ольгерд в бійці на Синіх водах розбиває т. зв. Подільську Орду і опановує Побужжям і Подністров'ям.

Таким чином до складу Литовської держави в кінці XIV віку, щоб-то в той-же самий час, коли Галицька держава губить свою незалежність, прилучаються майже всі центральні українські землі. Приєднання до невеликої відносно литовсько-етнографічної території цілого комплексу білоруських і українських земель надає одразу державі Литовській характер держави українсько-білоруської, і столиця великого князівства Литовського — Вільна, з того часу на протязі цілих століть з'являється вже визначним політичним центром.

Яким-же способом, якими шляхами відбувався цей процес приєднання до Литовської держави українських і білоруських земель і який вигляд, яку структуру, мала в решті сама держава?

Поступовий рух литовців на південь і схід не мав характеру лише військових акцій, завоювань.

Напрямок на південь і південний схід був Литовцям, по виразу Грушевського, „продиктований принципом найменшої супротивності або найменшої втрати сил“ (ib., IV, 63). Литовці в даному разі лише використовували ту складну і тяжку для українських земель ситуацію, яка утворилася на Україні з часу зруйнування Києва татарами, (хоч татарська орда в кінці XIV ст. і була ослаблена). Життя настирливо вимагало, — як ми і зауважили вище, — утворення якогось нового політичного центру, який би разом з тим міг би стати і визначним осередком життя культурного. Необхідність в утворенні такого центру вимагали зокрема і інтереси самої державності. Ціла територія, що була вкрита системою поодиноких князівств, загрожених з півдня татарами,

*) Див. ib., IV, 18—19 ст.

з занепадом Київа залишалася без осередку. Окупація поляками Галичини і загублення Галицьким князівством своєї державности були новим тяжким ударом для цілого комплексу українських земель.

Рух почав стреміти на північ і тим більше, що населення загрожених кочовниками українських територій вже з XII ст. по трохи посувалося далі на північ. Вже з того часу почали, очевидно, завязуватися між українцями і литовцями і більш тісні стосунки і зокрема — треба гадать — торговельні, і українське населення північних українських областей увійшло з литовцями в безпосередні стики. Таким чином стихійно підготовлювався ґрунт і для дальшого просування литовців в глиб українських територій, загрожених кочовниками. Наступ на Україну татар в половині XIII в. і загублення Галицьким князівством політичної незалежності в половині XIV ст. і втягував українські центральні землі вже й безпосередньо під литовську гегемонію. Отже й виходить, що опанування литовцями українських територій не носило, як ми кажемо, характеру завоювань. Але крім того, цілий комплекс історичних факторів (крім загрози від наскоків татар) сприяв зі свого боку тому, що цей процес відбувався не стільки в наслідок військових акцій, скільки стихійно і безпосередньо. „Українські землі переходили під литовську зверхність або добровільно, а що найменше — при пасивности людности. А крім самої людности тут не було більше нікому боронитися, бо в одних землях не було зовсім державної організації (як на Поділлі або в значній частині давньої Київщини та в Переяславщині), в інших (як в Сиверщині або в самім Києві) ся державна організація, хоч і була, але незвичайно слабка“. (Грушевський, *ib.* IV т., 94—95 ст.).

Литовці, опановуючи все новими і новими „руськими“ територіями, зі свого боку підпадали під безпосередні культурні впливи елементу „руського“. Литовці були поганці (христіанство католицьке стає на Литві державною релігією з кінця XIV в.) і стояли взагалі на дуже низькому культурному рівеню в порівнянні з христіянами „руськими“, що мали вже свою давню національну культуру, свої розвинені звичаї правні і „Руську Правду“. Литовські великі князі приймають „руську“ (православну) віру, увіходять в шлюбні стосунки з „руськими“ княжнами, переймають не тільки віру*), але і мову, звичаї і остільки проймаються чисто „руською“ стихією, що з повним правом мали можливість вживати титул не тільки В. князів Литовських, але і Руських. Вже в. князь Гедимин, що титулував себе „королем Литовським і Руським“ (*Lithuanorum Ruthenorumque rex*), був пра-

*) Див. про це, напр., у Ейнгорна в „Чтеніяхъ И. О-ва Истории и Древн. Россійскихъ“, 1893, кн. 2, 86 і слід. стор.

вославним, а мати його — „руська“. Із семи синів Гедимина половина були православними: Наримунт — Гліб, Корият — Михайло, Любарт — Дмитро, а можливо і Ольгерд (Див. Грушевського, Істор. України-Руси, IV т. 95 ст.). З часом же руська віра, мова, звичаї правні остільки поширюються на самій Литві, що робляться вірою, мовою і звичаями князівського двору. „Руська мова панувала на литовському дворі. Знаємо певно, — пише Грушевський, — що Ягайло з Витовтом кореспондував по руськи і то при кінці життя, по кількадесяти літ польського королювання. Призвичаєнне до руської штуки, до руської культури переніс він з собою до Кракова й зацепив своїй родині (руські майстри в Кракові й інших польських містах за Ягайла, „грецькі“ властиво руські каплиці на Вавелю“) (ib., т. IV, 96). Мовою „руською“ в князі пишуть свої привілеї поодиноким землям, видають ухвали, устави, різні державні акти і т. д., і потроху ця мова набірає характеру мови державної. Цей процес поширення культури „руської“ в Литовсько-руській державі привів в решті-решт до того, що сама Литовсько-руська держава, кажучи словами професора Любавського, виявляла з себе досить рідкий приклад держави, в котрій „пануюча політично народність підпала під духовий і культурний вплив народности підлеглої“.*)

По виразу Грушевського, „при кінці XIV в. властиві литовські провінції не творили і п'ятої частини держави: слов'янська стихія (білоруська і українська) заливала литовську, що давно перестала бути властивою підставою держави“ (96 ст., IV т., Грушевський).

Підпадаючи цим впливам культури руської, литовські великі князі, опановуючи новими „руськими“ територіями, не ламали в них старовинного устрою, не заводили в них нових порядків, навпаки: вони урочисто і відверто підкреслювали в своїх привілеях поодиноким землям своє незмінне основне правило: „Ми новини не уводимо, а старини не рухаємо“. Через це саме і приєднання до держави Литовської все нових і нових українських і білоруських земель одбувалося в більшості не шляхом зброї, військових походів, окупацій поодиноких територій, а шляхом договорним. Таким чином були приєднані до Литви Київщина, Волинь, Поділля, земля Чернігівсько-Сіверська. Увійходячи у склад в князівства Литовського, землі ці з цілою системою волостей в кожній, заховували свою самостійність, правуючись по своїх стародавніх звичаях; в землях цих таксамо, як і раніш, залишалися і їх місцеві князі Володимирового дому. Вся залежність цих князів від центру полягала головним чином у тому, що вони повинні були платити великому князю Литовському дань — т. зв. „поданщину“

*) Див. Любавського: Областное дѣленіе и мѣстное управление Литовско-Русскаго государства.

і брати участь, по дорученню господаря, у військових походах. Таким чином ціла державна система мала характер федеративний.

„Ціле в. князівство, — пише професор Грушевський, — творило щось до певної міри зближене до федерації, котрої осередком служила „Литва“, центральні землі: передовсім їх аристократія держала в своїх руках біжучу, центральну управу держави, засідаючи на урядах столиці і ближших до неї округів, тимчасом як інші землі закликалися до участі в державних справах в випадках важніших, більше надзвичайних і брали в них участь через своїх урядників і магнатів, або й земських відпоручників, а з рештою полагали у себе дома, на своїх зїздах, свої домашні справи“. Але, — цілком слушно додає до цього стисло закреслення литовського федеративного устрою той же історик, — „Було се тільки зближене до федеративного устрою, а не правдива федерація — тому, що довго, аж до другої половини XVI в., не було вироблених докладних форм ані репрезентацій земель в центральних органах, ані форм місцевої самоуправи, і сама центральна управа не мала характеру влади вибраної, членами федерації установленої. З рештою сама одноцільність земель була в середині розбита цілим рядом нових явищ суспільно-політичного характеру, що виривали все глибше борозди в її устрою.“*)

Лише по троху і по малу розпочався в державі Литовській процес централізації поодиноких самостійних перед тим земель. Вже Ольгерд в цілях найліпшого закріплення за собою і своїм родом „руських“ земель почав замінювати місцевих князів Володимирового роду своїми родичами, синами, братами, племенниками, цеб-то князями Гедиминова роду. Так, напр., Київ дістався сину Ольгерда Володимирі, Волинь Любартові, Східне Поділля-ж його племенникам т. зв. князям Коріатовичам.

Заступник Ольгерда в. князь Вітовт в своїх заходах до закріплення за Литвою білоруських і українських територій пішов ще далі: він почав заміщувати в поодиноких „руських“ князівствах місцевих князів своїми намісниками. Так, напр., в 1395 був позбавлений стола Київський князь Володимир Ольгердович, і хоча після нього де-який час на Київському столі сидів ще брат Володимира — Скиргайло Ольгердович, але в решті-решт Київ був відданий під керування великокнязівському намісникові князю Гольшанському. Правда, син Володимира Олелько Володимирович на де-який час відновив стару княжу традицію і вокняжився у Києві, але після смерті сина його Семена (в 1471 р.), який був затверджений на київському княжому столі вже королем Казиміром,

*) М. Грушевський. Історія України-Руси, т. V, 14 ст. Див. про федерацію в. кн. Литовського у Любавського і зокрема у Довнар-Запольського (Госуд. хозяйство').

давня київська княжа традиція перекорочається на завше: у Київ посилається великокняжий намістник (Мартин Гаштольд). Намістники в. князя і починають з того часу вже постійно правити Київською областю. Потроху і помалу старе князівство Київське перетворюється у автономну провінцію держави Литовської.

Така-ж, приблизно, еволюція одбувається потроху і з другими землями: місцеві руські князі гублять один за другим свою самостійність, а їх „отчини“ віддаються під управління велико-княжих намістників. Так, напр., вже при Вітовті Волинська була відібрана у кн. Федора Любартовича, а Поділля від князів Каріатовичів.

Разом з насадженням своїх намістників великі князі Литовські починають вмішуватися потроху і у внутрішні справи поодиноких земель, і хоч землі ці правувалися на підставі своїх звичаїв стародавніх, сила і непорушність котрих урочисто стверджувалась велико-княжими привілеями цим землям („ми новини не уводимо і старини не рухаємо“), але „господарь його милість“ далеко вже не завше додержувався своїх обіцянок.

В усякому разі цей процес централізації поодиноких „руських“ земель у великому князівстві Литовському йшов помалу і повагом і ніколи не набірав тут такого характеру і такого виключного розміру, як в державі Московській. На чолі держави хоч і стояв монарх, але його влада не була абсолютною. В час територіального зросту Литовської держави, в період інтенсивного поширення державних кордонів і прилучення до великого князівства нових українських і білоруських земель, господарь примушений був рахуватися з цілим комплексом місцевих сил, до яких належали і звичаї давні, і правні традиції поодиноких земель і нахил населення до удержання старих форм свого правового побуту і т. д. Отже, щоби не дратувати своїми втручаннями в устрій і в уклад тої чи другої землі місцевої людности і не викликати в масі населення стремління центробіжних, литовські князі „старини не рухали“, визнаючи на місцях і незалежність князів руських, і їх суд і управу і весь давній устрій „руський“ з його стародавніми вічевими традиціями. Їх влада була обмежена фактично.

Колиж цей процес поширення і закріплення державної території закінчився і в. князі Литовські сполучили коло єдиного центру всі поодинокі землі руські, влада господаря Литовського була вже обмежена і юридично і фактично: майже ціла повнота влади в державі опинилась в той час в руках вищого домінуючого в державі стану — у руках „народа-шляхти“ Великого Князівства Литовського.

Впливи права українського на суспільне життя XIV—XV в. у Великому Князівстві Литовському.

В XIV столітті, у другій його половині, більшість українських центральних земель підпали під панування Литви, яка, — як ми і зазначили вище, — зі свого боку почала з того часу вже інтензивно і безпосередньо підпадати під впливи „руської“, цеб-то власне української культури. Одною із самих визначних сил, яка сприяла зросту на Литві і взагалі в Литовській державі української культури, було власне національне українське право, стародавні народні правничі звичаї. Майже весь період з кінця XIV аж до XVI стол. був періодом панування у державі Литовській народнього звичаєвого „руського“ права, норми якого прикладалися до життя не тільки виключно на етнографічно-українських і білоруських територіях, але навіть і на самій Литві. Безумовно, що і в впливи звичайового білоруського права, як і мови білоруської, були в державі Литовській надзвичайно міцні — міцні остільки, що в науковій літературі і в наш час існують погляди, що сама держава Литовсько-руська в культурному відношенню була власне „білоруською“; так, напр., дивиться на Литовсько-руську державу академик Шахматов (див. його „Очеркъ истории русских нарѣчій.“ Ж. М. Н. Пр. 1899 р.).

Для таких північних і почасти середніх областей Литовсько-Руської держави, як землі Витебська, Полоцька, Мінська, з домінуючим там етнографічно-білоруським населенням цей погляд безумовно має свою рацію, але один вже той факт, що переважаючи більшість населення Литовсько-Руської держави з приєднанням до неї центральних і східних українських земель складало власне населення українське — домінування українських культурних впливів і зокрема впливів права українського в Литовсько-Українській державі не підлягає в наш час жадному сумніву. „Ще в XVI віці, — пише проф. Грушевський, — по старій традиції говорять українці з вел. князівства Литовського про „наше государство християнское руське, в кн. Литовское“ (М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IV, 98 стор.). Такому поширенню культури української і зокрема поширенню впливів українського права на території Литовсько-Білорусько-Української держави безумовно значно сприяла Руська Правда, яка остаточно сформувавшись в XIII ст., виявляла собою майже до видання I-го Литовського Статуту (1529 р.) єдиний збірник права писаного*) для всіх західньо-руських земель, цеб-то і етно-

*) Коли не рахувати Статуту Короля Казимира Ягайловича 1468 р. — статуту, що містив в собі майже виключно норми права карного.

графічно українських і етнографічно-білоруських. За Руською Правдою була вже в той час довголітня традиція, вона з'являлася тою криницею, з якої тогочасне населення черпало відповідь на різні питання правового характеру, які ставило на розв'язання реальне життя. До Рускої Правди, як до джерела права, зверталися і офіційні чинники Литовсько-Української держави; у власних інтересах Литовської держави, її уряду, було звертатись до такого стародавнього джерела права, яке виявляла собою Р. Правда в країні, де 0, 9% населення упадало власне на „руський „елемент“. В старовинніших пам'ятниках литовських єсть багато безпосередніх і посередніх вказівок на Правду, — пише проф. Леонтович, — як на діюче литовсько-руське законодавство“. (Леонтовичъ, „Рус. Правда и Лит. Статутъ“). Вказівки ці зустрічаються між иншим у старовинних договорах литовських князів (1366—1440) (Див. Danilowicz-Skarbiec *diplomatów*, I). Так, напр., в договорі вел. князя Ольгерда разом з братами його Кейстутом, Явнутом, Любартом 1366 р. з польським королем Казиміром мається положення, щоб при деяких спірках мешканці з Литовської Руси — „русини“ правувалися-б по руському праву (Skarbiec, № 432). На підставі цього договору були встановлені „пограничні“ судді. Судді ці повинні були розв'язувати пограничні спірки і судити поляків-польським правом, „русинів“ — руським правом. Замість терміну руська „правда“ і право в де-яких юридичних пам'ятниках того часу вживаються у відповідних місцях старовинно-руські терміни „пошлина“, „обичай“ і т. д.

Не дивлячись на те, що в кожній „руській“ землі, що увійшла у склад Литовсько-Руської держави, існували й свої партикулярні закони — привілеї земські, договорні листи і т. д. — Руська Правда з її основними правовими положеннями з'являлася тим загально-правним збірником, який об'єднував правне життя Литовсько-Української держави майже до самого видання першого Литовського Статута. На погляд професора Леонтовича „Руська Правда“ мала в Литовській державі характер „загальних законів“, який їй зокрема надала судова практика. „По ній, — пише професор Леонтович, — і судилися всі мешканці Литовсько-Руської держави.“ Це саме стверджував ще й Раковецький: „Правдою Руською, — писав він, — судилися всі краї руські*“). Про ужиток Руської Правди в судовій і адміністративній практиці в Литовсько-Руській державі свідчить і проф. Грушевський, на погляд котрого Руська Правда в Литовсько-Руській державі „заховувала свій авторитет, як старійша кодифікація“ стародавнього обичая“, котрий повинен був служити основою судової практики“. (Див. „Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ, т. I). Але разом з тим проф. Грушевський, спиняючись

*) Rakowiecki: *Pravda Ruska*. W Warszawie, 1820; 243 ст.

на тому, що тісний зв'язок Руської Правди з правом литовським, закреслений вже давніми працями Даниловича, Леонтовича, Володимирського-Буданова і його учениками (Ясинським, Максимейко), висловлює зі свого боку думку, що в час, коли формувалося право литовське (XIV і XV в.), середнє Подніпров'я, на теренах якого сформувалося право Руської Правди, було ще в дуже слабкому зв'язку з литовською державою, а тому власне Подніпров'я „і не могло мати ніякого впливу“ на сформування права в. кн. Литовського. „Отже той факт, — пише Грушевський, — що у склад в. кн. Литовського входили землі, де сформувалася Руська Правда, не грав тут ролі, й репрезентанти згаданої школи вказують на нього зовсім не до річи. Як я підносив в своїм місці (т. IV, с. 5), той елемент, що зрушив в. кн. Литовське, його устрій, право, культуру, був не так український, як білоруський, і головну роль відіграли тут землі басейну Німанського (т. зв. Чорна Русь) й зах. Двини (Витебська й Полоцька), також Березини й Бугу (з українських тільки Дорогочинське-Берестейське Побужжє ввійшло в склад в. кн. Литовського рано й тісно). І коли право Руської Правди було присвоєне законодавством і практикою в. кн. Литовського, як то з повною очевидністю показують пам'ятки в. кн. Литовського, то запозичене було се право Руської Правди не з Подніпров'я, а з тутешніх земель, з їх права і практики, що опиралася на київським праві, зацпенієм київською династією, київською дружиною і кодифікаціями київського права. Норми литовського права таким чином свідчать посередно про глибоке перейняття провінціального права земель в. кн. Литовського правом київським, представленим Руською Правдою. Високо інтересною задачею для істориків права було б прослідити, оскільки можливо, чи рецепція права Руської Правди правом литовським відбувалася за посередництвом її кодифікованих джерел, то значить Руської Правди, як кодекса права (уживаного, значило б, в тутешніх землях, як джерело права в XIII—XIV в.), чи дорогою практики, себ-то, оскільки норми, скодифіковані в Руській Правді, перейшли в правну практику тих провінцій. Розв'язання цього питання кинуло б цікаве питання і на староруські часи, як кидає, напр., його уже отсей, піднесений нами факт, що право таких далеких і слабо зв'язаних з Київом земель, як поріччя Німана й Двини (землі кн. Полоцького, найслабше зв'язаного з Київом з усіх земель давньої Руської системи), стояло під таким сильним і глибоким впливом Київського права і передало його норми праву в. кн. Литовського“.*) Безумовно, що висновок проф. Грушевського, що той елемент, який зрушив в. кн. Литовське, був не так український, як білоруський, і що Подніпров'я „не могло мати ніякого впливу“ на право в. кн. Литов-

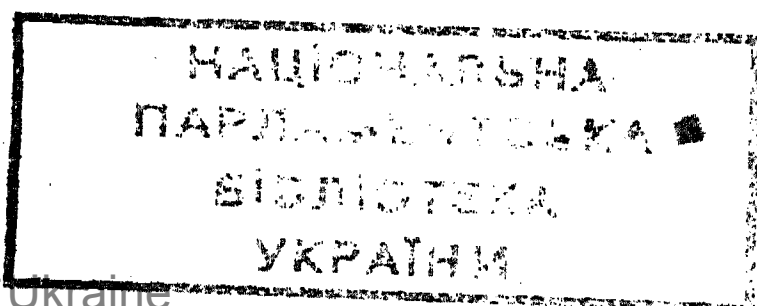
*) Див. М. Грушевський, *ib.*, V т., 631 ст.

ського, можна було б вважати за цілком слушний, коли-б на правну еволюцію, що відбувалася в XIII—XIV—XV в. в. в Литовській державі, дивитися виключно очима історика, а не історика права з наданням при розгляді цієї еволюції домінуючого значіння лише зовнішнім історичним подіям. Те, що у склад Литовської держави увійшли з початку етнографічно-білоруські території в басейні Німана (т. зв. Чорна Русь) і Західної Двини (земля Вітебська і Полоцька) — безумовно факти, які і історик права ігнорувати не може при освітленні складного процесу переутворення Литовської держави в державу Литовсько-Руську; але разом з тим історик права в жадному разі не має права випускати із ока тих основних правових джерел, які посували цей процес у відповідному напрямі. Вихідною точкою цілої правової еволюції, що відбувалася на теренах Литовських, була Русь Київська з її правом руським, з її Правдою Руською, нормами якої в XIII—XIV століттях були глибоко переняті і етнографічно-білоруські терени, навіть такі далекі від Києва землі, як земля Смоленська. Про це свідчать, хочби такі пам'ятники права, які дійшли до нас, як „Правда князя Смоленського з Ригю 1222 р.“, що значно перейнята правовою стихією Руської Правди з уживанням і її юридичної термінології („гість“, „дітський“, „послух“, „добрі люде“, „тивун“, „істець“, „пересуд“ і т. д.) або „ряд князя Смоленського з Ригю (1240—1250 р.)“. Те, що право Правди Руської в землях білоруських — Полоцькій, Вітебській і др. — набрало вже в XIII—XIV в. в. своєрідного вигляду, що відбивав в собі загальний характер життя суспільного згаданих областей, не скільки не підбиває основного положення, що право це тягло свою традицію з України-Руси, з землі Полян, де й було вже досить розвинено ще й тоді, коли білоруські племена на щаблях розвитку культурного в порівнянні з українцями стояли значно низче. Отже з висновком проф. Грушевського, що той елемент, що зрушив в князівство Литовське, а зокрема його право, був не стільки елемент український, як білоруський, ми принаймні погодитися не можемо: обидва ці елементи, на наш погляд, зрущали в. кн. Литовське; але з огляду на те, що Руська Правда — пам'ятник Руси Київської, що її стародавні положення полягали в саму основу тогочасного суспільного ладу і на білоруських теренах, а через це і безпосередньо впливали на право і устрій держави Литовської — ми навпаки домінуючу роль в цьому процесі „зрушення“ в. кн. Литовського віддаємо елементу українському, який, очевидно, впливав на це „зрушення“ ще й тоді, коли ні Київщина, ні Волинь, ні Схід. Поділля ще не були приєднані до Литовської держави. З тим більшим правом ми маємо це казати, що впливи Правди Руської сягали в свій час й далеко за етнографічні руські землі. Так, по досліджуванню

Раковецького, вплив нашої Руської Правди в свій час ширився і на території сусідніх нам слов'янських народів.

Не треба також випускати з ока і тієї обставини, що українські центральні землі і такий центр України-Руси, як Київ, були приєднані до Литовського великого князівства вже в другій половині XIV ст. і приєднані — як ми і зауважили вище — не стільки в наслідок завоювань, скільки шляхом взаємних порозумінь між литовцями і українцями, шляхом відповідних договорів. Такий характер приєднання не міг не свідчити про попередні довголітні стики литовців з українцями і про утворення між ними за довго до актів приєднання правових підстав для них, цеб-то, належного правового ґрунту. Північні-ж українські землі — Дорогочинська та Берестейська а також земля Турово-Пинська — були прилучені до Литви в кінці XIII в. і в початку XIV, а це не могло не ширити на Литві вже в той час впливів права українського і безпосередньо. Традиції-ж цього права йшли з Подніпров'я — з Київщини, а культурні зв'язки між українськими землями не перекорочувалися ніколи. Отже ми і не можемо погодитися і з думкою професора Грушевського, що в час, коли формувалося право литовське (XIV і XV в. в.), середне Подніпров'я (терен, де сформувалася Руська Правда) не могло впливати на формування права великого князя Литовського.

Ми в свій час зазначили, що Руська Правда не була офіційним збірником, і згадані вище свідчення вчених (як Леонтовича і Грушевського) безумовно не можна розуміти в тому змислі, що Руська Правда *ex officio* була обов'язуючим кодексом, тим збірником законів, артикули котрого повинні були, як норми обов'язуючого права, прикладати в своїй практиці судді під примусом державної влади. Але, не маючи характеру збірника обов'язуючого *ex officio*, Руська Правда в той час користувалася такою повагою серед місцевого „руського“ населення, що її положення мали силу морально обов'язуючих норм: в них просвічувала сіда старовина, в них були заховані старовинні правничі принципи, які жили ще в світогляді народніх мас, а відомо, що українське і взагалі „західно-руське“ населення завше відзначувалося що-до заховання прадідівських звичаїв виключним консерватизмом. Старовини „не рухатъ“ і новин „не уводити“ було в той час основним правилом. Безумовно до розвитку цього своєрідного консерватизму в добу литовську значно спричинилися і ті виключні історичні події, які трапилися в кінці XIV віку (унія з Польщею). Народ вчував інтуїтивно, що з часу унії Литви з Польщею старовинному укладу життя його, старовинному громадському устрою, як-ні-як вже почала загрожувати йому, народові, ворожа сила — „право“ польсько-німецьке, шляхецьке, в уяві народа — право „панське;“ народ наш не міг не вчу-

вать, як з сусідньої Польщі почали все сильніше і інтенсивніше ширитися і на рідних його теренах ворожі стародавнім українським звичаям положення цього „панського“ права; народ не міг не помічати, як з поширенням „панських“ прав, з наданням боярству господарями литовськими різних привілеїв потроху і помалу до ворожого народу нашому стану шляхетсько-польського, ворожого не тільки соціально, але і національно, почали переходити і найбільш хиткі елементи із місцевих українських і білоруських князів і бояр і на все життя народне почали, хоч і повільно, накладатись ланцюги неволі. Цей процес ясно почав відзначуватись зараз-же після унії Литви з Польщею (1386 р.) вже в королювання Володислава-Ягайла. З'єднавши Польщу і Литву, а з нею і Україну (центральні українські землі) по акту унії, цей нащадок Гедиминів, надівши на себе польську корону і обернувшись в католика, шляхом надання різних привілеїв литовським панам, значно сприяв поширенню польсько-шляхецьких впливів і на теренах литовської України-Руси.

Народ, — кажемо ми, — ці впливи панської інвазії і на його теренах, очевидячки, почав ясно вчувати вже в той час і, змагаючись захистити свої і національні і соціальні позиції, тримався уперто своїх „стародавніх звичаїв“, свого стародавнього права і Правди Руської. Але цей консерватизм що-до заховання свого національного права „руського“ не перешкоджував дальшому його, цього права, поступу.

„Литовське право — консервативне, — пише проф. Демченко, — але-ж і воно не залишалося без розвитку, без рушіння. І що-ж? в своєму розвитку воно в значній мірі розвиває положення Руської Правди, робить дальші кроки в тому напрямі, яке було зазначено нею. В цьому, на нашу думку, просвічується ніщо інше, як тільки проява старого і всім відомого закона: рослина дає належний плід тільки тоді, коли вона росте на відповідному їй ґрунті і у відповідному їй кліматі“. (Див. проф. Демченка: „О наказаніи по Лит. Ст-ту“, 7 ст., пр. 2)“.

Оглядаючи зараз цю давню добу життя народа нашого, ясно бачимо, що інтуїція, почуття народне, народ не зрадили, бо власне право народне, право національне, й з'явилося тою скелею, о котру розбивалися довгий час всі прояви ворожого народу нашому польсько-шляхецької — „панської“ агресивности.

Таксамо і українські міста, яким потроху і помалу стали надавати чуже німецьке магдебурське право, навіть і ті, оскільки могли, змагалися затримати розпад стародавнього свого устрою, заховуючи звичаї стародавні.

І навіть князі і пани і місцеві бояре, які ще не розірвали старих звязків з населенням, і ті ще деякий час правувалися на підставі норм стародавнього звичайового „руського“ права, вели разом з селянами „копи“ і т. д.

„Південно-Західна Русь, — пише проф. Беляєв, — знаходячись під пануванням литовських великих князів і потім в з'єднанні з Польщею, що стреміла до поширення в неї польських законів і звичаїв, природно повинна була бути більш стійкою і упертою в піддержанню своїх старих звичаїв і законів, щоби відстояти свою національну і моральну самостійність. А через це в законодавчих пам'ятниках південно-західної Руси ми знаходимо більш тісний зв'язок з Руською Правдою і старовинно-руськими юридичними звичаями, ніж в пам'ятниках північно-східної Московської Руси“ (Див. Беляєва: „О наслѣдствѣ безъ завѣщанія по древнимъ русскимъ законамъ“, 117 ст.).

Оскільки була в той час популярна Руська Правда свідчить те, що її правні положення просвічуються в усіх тогочасних юридичних пам'ятниках, як князівські устави, ухвали, привілеї великих князів литовських, Судебник 1468 р. короля Казимира Ягайловича, сама назва котрого (Судебнику), як зазначає проф. Леонтович, могла виникнути із Руської Правди (в деяких списках, як Карамзинський — ми про це вже згадували — Руська Правда звалася „Судебником“). Але не тільки виключно в „руських“ землях примінювалися норми Рус. Правди: де-які вчені, як, напр., польський вчений Раковецький*) (як ми і згадали вище) тримаються й думки, що чинність Руської Правди, як збірника правничих звичаїв, помітна була і в Польщі і навіть у других сусідніх слов'янських країнах (у Чехах); і не дивно: Руська Правда була самим старовинним збірником слов'янського права. Оскільки-ж міцні були впливи Правди Руської і взагалі права „руського“ на ціле тогочасне правне життя в державі Литовській свідчить хоча би той факт, що під цими впливами в межах етнографічної Литви місцеві правничі звичаї почали швидко щезати, замінюючись „руськими“ правними звичаями.

„Що більше — організуючи чисто литовські землі відповідно державним вимогам, литовські князі, пише професор Грушевський, брали правні норми з практики й права руських своїх провінцій, і руське право пересаджувалося таким чином на литовський ґрунт, забиваючи місцеве звичайове право так ґрунтовно, що в пізніших правних пам'ятниках в. кн. Литовського так, якби і сліду не було чисто литовських (в етнографічному розумінню сеї назви) елементів права“. (V т., 4).

Із всіх цих стародавніх правних українських положень, які діяли в той час і на самій Литві і які були перенесені туди разом з Руською Правдою, найбільш виразно відзначається домінування в місцевому житті власне положень і принципів порядку приватно-правного. Ідея особи, її громадянські права — ця старо-

*) Див. Rakowski: Prawda Ruska. W Warszawie 1820., 244.

винна підвалина давняго правного побуту земель наших — заховувалася в непорушности де-який час і на далі. На суді карному приватний обинуватчик, як і раніш, тримав в своїх руках долю злочинця. Система кар, так само, як і в епоху Правди, мала в основі своїй вигляд системи композицій — системи грошових штрафів, які стягувалися зі „шкодників“ на користь господарю і як винагорода покривжденому за згуби і втрати останнього. В праві-ж цивільному — в інститутах права родинного, яке торкалося правних взаємовідносин членів сім'ї, особистих і маєткових, і в праві, на речі, зокрема в таких інститутах, як право земельної власности — особа, індивідум, „персона“ продовжували і в цей час відігравати в правних стосунках першорядну роль; це домінування норм характеру приватно-правного над елементом публичним просвічується і в розвитку договорних стосунків і взагалі в розвитку норм права обов'язуючого. Як і в старовину, договір ще покладається в основу людського життя. Вільна згода, вільна умова, опреділює людські взаємовідношення. Правда, вже не мається минулої „волі“, минулої свободи, в цих взаємовідношеннях; все більш і більш відзначаються по своїх ознаках класові інтереси кожних поодиноких верств, все міцніш і міцніш замикаються в свої виключні „станові“ інтереси представники новітнього „шляхецтва“, все сильніше починає затягуватися петля на ще вільному особисто селянстві, але і в цей час вільна угода, договір, з'являються тою підвалиною, на якій базується тогочасне життя. Процес занепаду, процес розпаду старовинного земського устрою в початку литовської доби нашого права ще тільки починається: народ ще не загубив волі, а новітня шляхта ще не набрала тої сили і політичних прав, які надали їй на потім в державі таке виключне пануюче становище.

Таксамо і в сфері державного і суспільного життя ще продовжували діяти віча (веча, веца, вечья), народні зібрання, ще судові справи розв'язувались громадами на своїх безстанових „копах“, в яких досить довгий час продовжувало брати участь і місцеве боярство, і громадська воля відігравала в життю досить визначну роль, спираючись на стародавнє народне право. І не диво: адже-ж сама держава Литовсько-Руська в значній мірі спиралася на договір: вона складалася, — як ми і зауважили вище, — із окремих земель, в яких ще продовжували діяти старі земські правні положення — звичаї давні. На чолі держави стояв господарь — великий князь з роду Гедимина і лише потроху і помалу місцеві „руські“ князі, нащадки Володимира Св., стали замінюватися князями гедиміновичами, а потім великокнязівськими намісниками. Але і ці князі — гедиміновичі — в значній мірі проїмалися спочатку місцевою стіхією, підпадаючи під впливи „руського“ права. Землі правувалися по своїх місцевих звичаях, на під-

ставі норм права стародавнього; привілеї великих князів литовських поодиноким землям лише опреділювали взаємовідношення між місцевим населенням і державною владою, не порушаючи внутрішньої автономії кожної землі і лише по волі і потроху центральна влада через своїх намістників, потім старост і воевод, стала втручатися і у внутрішні справи поодиноких земель.

Не такий процес, що до заховання норм права стародавнього почав вже в XIV ст. відзначуватися на півночі — в Московщині, Сталих, правових традицій, які червоною смугою тягнуться через цілу історію Русі Київської (України), там, в Московщині, і до татар не було і бути не могло, бо сама народність московська сформувалась лише в період складання Московської держави*) (Володимирського на Клязьмі, а пізніше і Московського князівства), цеб-то, не раніше XII віку. І коли Правда Руська і була відома до-татарській Москві, то, очевидно, лише, як збірник права чужоземного, в складанні котрого основний елемент, що утворив московську народність — слов'яне-Вятичи і Фини, як Мерь і Муром, яких асимілювала Москва, не брав жадної участі. Татарський-же наступ і довге панування татар наклали там зі свого боку на все місцеве життя і свій власний дуже міцний напечаток. Положення права стародавнього почали вянути, глохнути; інтерес до Правди Руської і до того неясний і невиразний став цілковито зникати, а поодинокі норми її, які приміювалися до життя, під впливом права татарського, почали відкидатися, замінюючись нормами, які не мали вже нічого спільного з правом слов'янським взагалі. В той час, як на Україні, заховувався в силі в правному розвитку давніший традиційний напрям, а саме домінування в життю норм права приватного над публичним, в Московщині ясно відзначаються вже в XIV—XV в. в. зовсім інші принципи. Права „особи“ значно урізуються, зменшуються, і цілим життям починають опановувати норми права публичного. „В Московській державі, — пише проф. Володимирський-Буданов, — вже в XIV ст. немає жадних слідів дії Руської Правди (крім одного артикула Судебника 1497)“ („Обзоръ“, 196). „Право“ московського Судебнику в. князя Івана Васильовича і його унука складало вже собою, по виразу Раковецького**) „твір невідьничого духу часу“, твір, який був скомпанований під безсумнівними впливами татар. Все населення — не тільки селянська маса, але навіть і боярство і службова кляса — береться під опіку держави; остання починає накладати свою тяжку руку на всі прояви громадського життя; „особа“ відступає все далі і далі на другий

*) Див. про це у Шахматова: „Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій“. Ж. М. Нар. Пр., 1899. апрѣль, 326 ст.

**) Див. Rakowiecki: Prawda Ruska. W Warszawie. 1820., 223—225 ст.

плян. В Московській державі — по виразу проф. Дювернуа — „абстрактних“, так би мовити, чисел зовсім не мається; есть тільки „именованныя“ („окольнічій“, „стрѣлецъ“, „пушкаръ“ і т. д.). Держава не тільки не поширює права особи, індивідума, вона особу, — дозволяємо собі так висловитися, — цілком проковтує, затирає, перевертаючи все населення в службовий підручний собі орган. Разом з цим затиранням „особи“ і її індивідуальних прав починає ясно відзначуватися принцип абсолютистичний, принцип повновластя одної людини, одної особи — великого князя Московського, потім царя — над цілим народом, над цілою державою. Зокрема яскраво ці тенденції до повновластя московського великого князя просвічувалися в питанню земельному. Під впливом права мусульманського в Московщині поширилася значно ідея, що всі землі в державі зявляються власністю царя — так само, як на сході в уяві мусульман вони в державі належали імаму — „тіні Бога“ на землі.

„Мусульманська теорія права, — писав професор Максим Ковалевський, — що вимагала, щоби всі землі розглядалися, як власність або *dominium eminens* голови держави (імама), легко могло поширитись на князів, що головували в московській державі“ („Трудъ, какъ основа права собственности въ Малороссіи и на Украинѣ“, 14 ст.). „Маєтки службових людей, — пише Чичерин, — не складали їх власности, а були тільки „жалованіємъ“ царя, котре відбиралося у казну за найдрібніший вчинок; землі тяглих людей просто вважалися власністю государя, а селянські належали поміщикам. Обидва останні стани були кріпкі до місць мешкання, населення не могло рухатися вільно навіть у межах держави; службові люде були кріпкі до служби, від котрої не могли ухилитися. Всі рівно знаходилися у владі государя. Іноді царь збирав стани у земські думи, але це була нарада барина зі своїми холопами. Він скажував, кого бажав, коли бажав і як бажав; голос їх не мав законної сили, низчі розряди осіб звичайно навіть зовсім не висловлювали своєї думки, а казали тільки, що в тому волен царь і його бояре, а вони готові йти, куди їх надішлють. Одне слово при відношенню холопства, котре поширилося на все народонаселення, Московська держава виявляла таке видовище, котре примушувало чужинців, що приїздили, справедливо завважати, що жадний монарх на світі не має над підданими такої обширної влади, як государь Московський“ (Б. Чичеринъ: Опыты по исторіи русскаго права. М. 1858, 355—356 ст.).

Правда, під впливами середньовічного феодального права і в Литовсько-Руській державі великий князь Литовський потроху і помалу набірав значіння верховного хазяїна-„господаря“ над цілою територією держави, над цілою землею, але ідея ця

тут, на Литві, ніколи не набірала такого виключного характеру, як в Московщині; влада „господаря“ Литовського ніколи не була абсолютною; господарь завше примушений був рахуватися зі станами, з окремими соціальними угрупованнями. Господарі литовські надавали різні права і зокрема права на земельні угоди боярам, але ці надання мали інший характер, ніж данини в. князів Московських. „До тієї доби, — пише проф. Демченко, — поки державна влада, що уступає ті або інші свої права окремим розрядам осіб, заховує за собою право верховного контролю, право перегляду і відняття попередньо даної данини, до тієї доби всі її надання ще не заключають в собі одмови од прав і не виявляють самообмеження верховної влади. Такий характер мали привілеї Московської держави. Напроти в Литовській Русі вже до XVI віку остаточно ствердилося правило: те, що надано, не може бути віднято без добровільної згоди того, хто їм користується. В такій формі привілеї з'являлися вже формальним обмеженням прав верховної влади, позаяк те, що вже було єю раз уступлено, уповні ускользало од її верховного контролю“. (Демченко: Наказаніє по Литовському Статуту“, К. 1894., 103 ст.; див. також Влад.-Буданова: „Обзоръ“, стр. 196 і слід.).

Зокрема господарь Литовський примушений був рахуватися з клясою землеволодарів-панів, що, володіючи великими маєтками, набули разом з тим в державі Литовській виключні політичні права. „Княжата і панята“, боярство, земельна аристократія, на своїх зібраннях, на своїх сойміках, як і на великому вальному соймі в. княвівства Литовського, завше мали спроможність впливати не тільки на місцеві, але і на державні справи часто і мимо волі і бажань свого „господаря“. На жаль, історично тут склалося так, що принципи права приватного, які жили в світогляді населення, зуміла використати для своїх егоїстичних вузько-корпоративних цілей власне оці пануючі шляхецькі верстви за рахунок і в обмеження прав людей „простого стану“, себ-то, широких мас населення Литовсько-Української держави.

Пам'ятники права доби литовсько-польської.

Пам'ятники права литовсько-польської доби нашої історії можна поділити на такі головні категорії: 1) пам'ятники права литовсько-руські або пам'ятники права земського, посполитого (під яким розумілося спочатку власне право „руське“, народне), 2) пам'ятники права походження чужоземного,

а саме: пам'ятники права а) німецького і б) пам'ятники права польського.*)

Пам'ятники права литовсько-руські.

А) Привілеї в князів Литовських.

До важливіших пам'ятників литовсько-руського права XIV—XVI в. в. належать перш над усе так звані привілеї литовсько-українських князів. „Привілей“ (лат. *privilegium*) від латинських слів: „*privatus*“ — приватний і „*lex*“ — закон; виходить: привілей (польськ. *przywilej*) — „приватний закон“. Привілеї також звалися „господарськими листами“. В московському праві термінам „привілей“ і „лист“ відповідає термін „грамота“. В свій час ми розповідали про те, що в числі пам'ятників права доби княжої або „земської“ займали важливе місце так звані „устава“ і „уроки“ князів; ми зазначали тоді-ж, що ці „устава“ і „уроки“ в той час у відомій мірі виявляли собою першу спробу княжої „законодавчої“ діяльності, хоча по самій природі своїй вони і не зовсім походили на те, що вже в наш час розуміється під словом „закон“. Так, напр., за тогочасні „закони“ можна було вважати (у відомій, певно, мірі) устав кн. Володимира про відміну вір і про заведення смертної кари за розбій, устав кн. Ярослава Мудрого — т. зв. „урок Ярославль“ про „поклони“ або „покони“ вірні, устав синів Ярослава (Тр. сп., 2 арт.) про відміну помсти, устав Володимира Мономаха про „різи“ або проценти і т. п. Отож „привілеї“ і „листи“ великих князів литовських і з'явилися в Литовсько-Руській державі XIV—XVI в. в. у відомій мірі ніби продовженням цієї законодавчої діяльності й наших українських князів. Але з огляду на те, що привілеї ці видавалися великими князями Литовськими вже в іншу добу, в іншу епоху, з часу заключення унії Литви з Польщею (1386 р.), на самій формі їх, і на їх змісті і навіть на цілі, яку вони переслідували, відбиваються вже впливи середньо-вічного зах.-європейського права. „Такого роду акти, — пише Б. Якубовський, — ми зустрічаємо у всіх західно-європейських державах в середньо-вічному періоді їх розвитку“.**) Із привілеїв цих — привілеї „земські“ і видавалися офіційно до того ще й мовою латинською; однак до нас дійшли і давні „руські“ тексти де-яких загально-земських привілеїв, як, напр., давній „руський“ текст привілея 1447 року короля Казимира.

*) Останнє вже з XV в. почало частинно прикладатися на Україні спочатку власне на її західних землях, що підпали в кінці XIV ст. (як Галичина) або в першій половині XV ст. (Зах. Поділля) під безпосередню окупацію Польщі.

**) Див. Б. Якубовський: „Земські привілеї Великого Княжества Литовського“, Ж. М. Н. Пр. 1903, апріль, 239 ст

Привілеї поділялися на дві головні категорії: *a)* привілеї земські і *b)* привілеї областні.*) Привілеї земські надавалися великими князями Литовськими, як окремим особам, так і окремим інституціям, головним чином церквам і монастирям; таксамо привілеї ці надавалися і окремим станам (шляхті, містам, духовенству, містичам, жидам і т. д.). Головним змістом їх зявлялося в більшості випадків надання, як окремим особам, так і цілим інституціям або окремим станам на місцях тих або інших виняткових або вільготних прав. Привілеї-ж областні (або уставні) надавалися господарями литовськими окремим землям, що увіходили у склад своєрідної „федерації“ в князівства Литовського. Основний зміст цих привілеїв — це урочиста обітниця господаря на заховання в непорушності в кожній поодинокій землі, якій надавались такі привілеї, її правного ладу. (Про ці привілеї див. вище.)

Поділюючи привілеї в князів Литовських (привілеї XIV—XV XVI в. в.) на дві головні категорії — привілеї земські і областні, — ми в першій категорії привілеїв виділюємо в окрему групу привілеї шляхецькі, якими надавалися шляхті литовській, а потім і „руській“, (цеб-то, українській і білоруській) виняткові права в порівнянні з іншими групами вільного населення; тіж із цих привілеїв (як, напр., привілеї 1447 р. короля Казимира Ягайловича), які мали ширший зміст, не головно станово-шляхецький, і на підставі яких поширювалися різні права і вільготи і на інші групи населення (як, напр., містичів) цілої держави, ми також вслід за іншими дослідувачами литовсько-українського права звемо загально-земським.**)

„Шляхецькі“ привілеї складали собою дуже важливу і видатну групу серед цілої низки литовсько-руських привілеїв згаданої категорії. На підставі цих привілеїв литовські, а потім і „руські“ шляхтичі в державі Литовській звільнялися від державного „тягла“, одержували право суду над місцевим населенням в своїх маєтках, набували для себе право повної самоуправи на місцях і т. д.

В історії розвитку шляхецького стану в Литовсько-Українській державі і зокрема в історії розвитку шляхецького землеволодіння й на українських теренах оці власне шляхецькі привілеї відіграли надзвичайно помітну роль. На підставі власне цих привілеїв шляхта не тільки на Литві, але і на „Руси“ набула надзвичайно широкі права, зміцнила своє економічне ста-

*) В науковій літературі привілеї ці звуться ще „установними.“

**) Де-хто із дослідувачів литовсько-руського права, як, напр., И. Якубовський, поділяє взагалі всі привілеї в князів литовських на такі дві групи: 1) привілеї загально-земські і 2) привілеї областні, з огляду на те, що лише в початку привілеї першої категорії не мали загально-земського характеру і надавалися власиво одній тільки землі Литовській, а не цілій державі. — Автор.

новище, організувала свою шляхецьку корпоративну самоуправу і в решті-решт стала тим домінуючим в цілій державі станом, „народом-шляхтою“, в руках котрого зосередилися всі впливи на політичне життя. Видача шляхті привілеїв, якими їй надавалися виключні права, розпочалася ще з часів Ягайла.

Другий вид привілеїв складали привілеї, на підставі котрих „господарь его милість“ наділював поодиноких осіб і окремі інституції (церкви, монастирі а також і міста) нерухомим майном. Такі акти, на підставі котрих господарь наділював поодиноких осіб і поодинокі інституції нерухомим майном, а також і це останнє звалися данинами. Нерухоме майно надавав господарь або на відповідний термін, (напр., на три роки), або безтерміново — „до волі господарської“, до „нашої волі“, або „на вічність“ „на віки віків“. Часто надаючи тій або іншій фізичній або юридичній особі привілеї на нерухоме майно, господарь разом із тим звільняв нового землевласника і від різних державних повинностей з маєтності, яку одержувала ця особа на підставі того-ж привілея; иноді одночасно з наданням землі господарь надавав у тому-ж привілею землевласникові і право суду над місцевим населенням. Отже ті привілеї, якими надавалося фізичним і юридичним особам нерухоме майно, складали собою другий визначний вид привілеїв — привілеїв-надань. На підставі цих привілеїв окремим особам надавалося і шляхетство. Нарешті до цієї категорії так званих земських привілеїв треба віднести ще й третю визначну групу: цю групу складали собою привілеї вільготні. Надаючи тій чи іншій фізичній чи юридичній особі нерухоме майно, господарь часом, як ми і зауважили вище, звільняв нового землевласника від різних податків і повинностей або закріплював за такою особою право суду над місцевим населенням в її маєтку і т. д.

Але досить часто великі князі литовські надавали ті або інші фінансово-економічні вільготи окремим землевласникам і інституціям і окремо від актів по наданню ним нерухомого майна. Приводом для надання таких вільгот звичайно зявлялися якісь події, які підбивали на певній визначній території, або в певній окрузі економічний добробут місцевого населення (напр., в наслідок війни, довголітнього неврожаю, або що). Отже в цілях підтримки фінансового або економічного стану тих або інших землевласників — окремих дідичів, також церков, монастирів, міст і т. д. — господарі і видавали їм привілеї на різні фінансово-економічні вільготи; так, напр., вони звільняли їх од платіжки податків, надавали права на відкриття корчем для продажу спіртових напоїв, на відкриття ярмарок, право на стягання на свою користь визначних податків і мита, з наданням часом і права суду над місцевим населенням. Таким чином *de jure* і *de facto* приватним особам і окре-

ним інституціям надавалися по часті і чисто публичні права. Такі надання на користь окремих груп населення — корпорацій, станів і т. д. — взагалі досить характерні для середньовічної Європи.

„Історія литовсько-руського права, — пише проф. Демченко, — оскільки вона знаходить свій вираз в литовсько-руському законодавстві, характеризується надзвичайним розвитком привілеїв. Пануючим типом закона являються „привілеї“, в котрих підтверджуються норми звичайового права, які почасти вже існують, почасти же утворюються нові, надаються нові права і вольности. „Одбувається цікаве і дивне явище: привілея стремить виключити загальний закон“, „приватне право будується по типу державному“ (Вл.-Будановъ, Обзоръ ст. 6. 197; див також Демченко: „Наказаніє по Литовському Статуту“, 103 ст.; Ясинського: Уставн. Зем. Грам. 4—9 ст.).

1. Земські привілеї.

Привілей 1387 р. 20 лютого

(надрукований: Zbiór praw litewskich, р. 1—2).

Першим шляхецьким привілеєм був привілей 1387 р. 20 лютого короля Володислава-Ягайла. Імпульсом для видання цього привілея зявилося бажання короля Володислава-Ягайла нагородити литовських бояр за прийняття ними католицької віри, а разом і поширити на Литві і Русі католицьку віру (бо з нею — само собою — ширилися-б і впливи польського права, польської культури взагалі). Маючи на меті поширення у В. Князівстві католицької віри, Володислав-Ягайло, „найвищий князь, пан і дідич Поморя і Русі“, перш за все заборонював литовцям-католикам обох полів увіходити в шлюбні зв'язки з русинами і русинками — православними, доки ці останні не перейдуть до католицької віри; на випадок-же, коли-б, мимо цього наказу, русин або русинка увійшли б у шлюбний зв'язок з литовцями „римського обряду“, то шлюб хоча й не розв'язувався, але чоловік або жінка (православні) під загрозою кар, повинні були перейти до католицької віри.

Для закріплення становища католицького духовенства на Литві король звільняв духовенство від різних „служб“, податків, „подвод“, *) „стацій“, **) „серебщизни“, ***), од будування замків

*) Подводи — подводна повинність, раніше вона звалася „повозом“. Повинність ця взагалі характерна для середньовічної Європи. Чацький з приводу цієї повинності пригадує характерну постановку англо-саксонського права: „Trinoda necessitas: pontis erectio, arcis constructio et contra hostem expeditio“. (Див. О litew- i polskich prawach, 74).

**) Стації (Statio,) — постачання (даремне) харчів для гонців, послів і т. д. під час їх проїзду через маєтності.

***) Серебщизна — грошовий податок (срібна данина на користь державі: в північно-західній Русі — „посощина“, в південно-західній „подимщина“, пізніш „подимне“).

і мостів, од суду і кар урядових органів влади, від езекуцій „дітських“,*) від постачання т. зв. „дякла“**) і т. п.***)

Разом з тим на підставі привілея 1387 р. литовським панам (*armigeris sive bojaris*), що прийняли католицьку віру, „підданним Скиргєла, князя Литви“, надавалося право на посідання і розпорядження дідичними добрами на тих-же підставах, на котрих базувалося це право посідання шляхтою польською. Закріплюючи за литовськими панами це право Володислав-Ягайло, „король Польський, яко найвищий князь Литви і дідич Руси“, бажав, „щоби одної корони підданні в правах не мали ріжниць“. Привілейом, крім того, забезпечувалися за литовським боярством і досить істотні для того часу права родинні — права особисті і маєткові, напр., за боярськими вдовами забезпечувалося право залишатися після смерти чоловіка на добрах помершого, право свобідного виходу заміж†) і т. д.††) Привілей мав усього 6 артикулів.

Привілей 2 жовтня 1413 р.

(Городельський) (надрук. *Zbiór praw litewskich*, р. —20).

Привілей цей був виданий спільно королем Володиславом-Ягайлом і великим князем Витовтом в Городлі.

На підставі привілея 1413 р. — т. зв. Городельського разом з проголошенням унії Польщі і Литви закріплювалися за литовськими панами (католиками) „баронами“, шляхтою і боярами їх маєткові права: шляхецькі маєтки, як родові, так і надані королем, закріплювалися за шляхтою і боярами з правами відчуження — продажу, даровизин і т. д. за дозволом короля „згідно зі звичаєм польським“. Панство литовське одержувало й право записувати „оправи“ жінкам, як на „дідичних добрах“, так і на добрах від короля наданих, але видавати доньок своїх боярство мало право „тільки за католиків“.†††)

*) На погляд Чацького в Польщі, коли надавали „свободи“, то звичайно звільняли від влади воевод, каштелянів і т. п. Так само в Литві забезпечували од дітських (од їх надужить) (*ib.* 78). Про „дітських“, що ведуть своє похолження з доби княжої, їх функції і їх дальшу еволюцію у в. кн. Литовському ми в свій час будемо оповідати; тут лише нагадаємо, що дітські були урядники, що мали переважно владу виконавчу.

**) Дякло — податок натурою, що стягувався переважно зерновим хлібом.

***) *Skarbiec*, N 539—540.

†) Середньо-вічне феодальне право, як відомо, допускало втручання пануючого князя і у чисто родинну сферу життя йому підвладних або від князя залежних васалів так, як на заході, і в старій Польщі пани повинні були прохати короля про дозвіл на видання заміж своїх дочок.

††) *Skarbiec diplomatów*, N 539, див також *Działyński: Zbiór praw litewskich*, č. 1.

†††) Див. Грушевський: *Історія України-Руси*, т. V, 48.

Від іменування на всі вищі уряди на Литві і од участі в „раді“ в. князівства Литовського усувалися всі не католики, цеб-то всі православні князі і пани (русини). За литовським-же панством забезпечувалося право на участь в зїздах або в соймиках (*conventiones sev parlamenta*). На цих зїздах або соймиках литовські пани і прелати разом з панами і прелатами польськими і повинні були радитися про потреби обох держав. Таким чином ще більш закреслюється ідея рівенства панів литовських панам коронним. За литовськими панами закріплювалося і важливе право, право в порозумінню з панами польськими вибору великих князів литовських. „Відносини до Польщі, — пише проф. Грушевський, — не виходять поза те, що між нею і в. кн. Литовським уставляється союз, і король польський має признаватися зверхником (сюзереном) в. князя й в. князівства. Тому стани в. Князівства мають участь в виборі короля“ (т. IV, 151 ст.). Для більшого об'єднання шляхти литовської і польської литовським панами і боярам надавалося й право на дістання і уживання гербів шляхти польської через надання від в. князя і адоптацію якогось польського шляхетського роду.

Привілей цей, яким закріплювалися політичні і маєткові права лише за шляхтою „римського закону“, залишився на погляд де-яких вчених (напр., М. Грушевського*) і О. Ефименко „мертвою буквою**” в тому власне відношенню, що обмеження політичних прав панів „грецького закону“, ним встановлені, знаходилися в повній колізії з фактичним станом річей і фактичними взаємовідносинами на місцях.

І дійсно: В складі, напр., господарської ради при королях Казимирі і Олександрі було чимало представників православної аристократії — української і білоруської — князі Слуцькі, Більські, Сангушки, князі Глинські, князі Заславські, Гольшанські, Глібовичі, Солтани і т. п. (Див. М. Любавського: „Новые труды по истории литовско-русского сейма“. Ж. М. Н. Пр. 1903, мартъ, 131 ст.). При Сигизмунді I-му був призначений воеводою Троцьким князь Константин Острожський, якому навіть було персонально дано право засідати в господарській раді вище воеводи Віленського.

Православні пани продовжували фактично брати участь в уряді і обіймати різні посади,***) як і католики, але для свого часу привілей цей безумовно з'являється дуже характерним для

*) На погляд проф. Грушевського городельські обмеження після смерті Витовта „страли всяке значіння“ (V т., 52).

**) Див. А. Ефименко: Історія українського народу, С-ПБ., 1906; 136.

***) Між иншим на підставі Городельського привілею в столиці в. князівства Вільні і в Троках були по зразках польських встановлені посади воевод і каштелянів.

определення тих політичних тенденцій, які на литовських і українських теренах понали провадиться зараз-же після унії 1386 р. Литви з Польщею.

Першим шляхецьким привілеєм на Литві, як ми і зазначили, був в хронологічній послідовності привілей 1387 р., але основні шляхецькі *libertates et jura* були закріплені за литовським панством власне в привілею Городельському 1413 р. Зокрема-ж важливі права, які були закріплені Городельським привілеєм, мали характер політичний: литовським панам вдалося відстояти і право мати для Литви окремого господаря. Таким чином, не дивлячись на акт унії з Польщею, на підставі Городельського привілею 1413 р. Литовське в. князівство залишалося особною державою, що мала свого господаря — в. князя Литовського. „В. кн. Литовське, — пише проф. Грушевський, — не тільки за життя Витовта, але й по нім зістається особним політичним тілом.... По смерті Витовта вел. князівство має дістати нового в. князя; привілей застерігає тільки, що се має статися за порозумінням з королем і польськими панами“ (т. IV, 151 ст.). Права-ж чисто шляхецькі, набуті литовськими панами на Городельському соймі 1413 р., були остільки істотні, що де-хто із знавців литовсько-українського права, як, напр., проф. Леонтович, вважають власне цей привілей (1413 р.) „першою шляхецькою хартією, що формулювала основні принципи організації на Литві привілейованого стану, який користувався вольностями шляхти польської“*). Городельський привілей має 15 статей.

Спiniaючись на змісті обох цих привілеїв (1387 і 1413 р.), проф. Грушевський пише між иншим: „Мета цих привілеїв ясна: Ягайло і Витовт хотіли утворити особну привілегіовану верству з литовських католицьких фамілій і тими привілеями привязати їх до унії з Польщею, до Польщі, зробити оборонцями польсько-литовських звязків. Адаптація литовських фамілій польськими шляхецькими родами служила мов би дальшим розвитком інкорпорації Польщі земель в. кн. Литовського. В суспільнім устрою в. кн. Литовського це мало би привести до таких наслідків, що утворилася б вища привілегіована верства з литовських панів і бояр гербових, „клейнотників“, як казали потім, докладно відграничена великокнязівськими нобілітаціями, і супроти неї боярство руської народности й віри мало стати на низшій ступені, як верства півпривілегіована“**) Привілеї 1387 і 1413 р. поширювалися лише на Литву (власне на литовське боярство).

*) О. Леонтовичъ: Правоспособность литовско-русской шляхты. Ж. М. Н. Пр., 1908, мартъ, 65.

**) М. Грушевський: Історія України-Руси, V т., 48—49 ст.

Привілей 15 жовтня 1432 р.

(Гродненський) короля Вододислава зі згоди в. князя Сигизмунда Кейстутовича і привілей 6 травня 1434 р., виданий в Троках в. князем Сигизмундом Кейстутовичем*).

На підставі привілея 1432 р. ті-ж основні права були надані і шляхті „руській“, але для користування цими правами уповні „руським“ князям і панам треба було обов'язково належати до католицтва. Обмеження (що було встановлено Городельським привілеєм 1413 р.) для панів „грецького закону“ обіймати державні уряди цим привілеєм не було скасовано. Скасування цього обмеження трапилося лише через 150 років на підставі Віленського привілею від 7 червня 1563 р. короля Сигизмунда-Августа.

В 1434 р. великий князь Сигизмунд видав і новий привілей 6 травня в Троках. На підставі цього привілею підтверджувалися права і вольности бояр литовських і „руських“. „Привілей 1434 р., — як висловлюється професор Леонтович, — виявляє собою лише підтвердження попереднього привілея 1432 р. з де-котрими незначними доповненнями і поясненнями“,**) але разом з тим в цьому привілею були уміщені і „дві нові дуже важні точки“,***) 1) великим князем було обіцяно панів і бояр не карати инакше, як на підставі суду, і 2) панські і боярські піддані звільнялися від т. зв. „дякла“ — дані князеві, що було застережено в привілею Городельському. Всіх статей в привілею 1434 року — 8.

Привілей 2 травня 1447 р.

(Віленський, загально-земський).†)

Із послідуєчих привілеїв найбільш важливе значіння мають привілей 1447 р. (Віленський), короля Казимира і привілей 1492 р. короля Олександра.

Привілеєм 1447 р., крім закріплення остаточно за шляхтичами прав на маєтності, литовсько-руській шляхті надавалося і надзвичайно важливе право суду над місцевим сільським населенням на території шляхецьких маєтків. „Землевласники, — пише проф. Демченко, — набули повне і виключне право суду і кари своїх підданих, коли останні, певно, самі не були шляхтичами і коли злочином не зачіпалися інтереси якої-небудь іншої особи, що сто-

*) Див. Monum. med. aevi hist. res gest. Pol. ill., t. XIV, App., N. 17.; N. 22.

**) О. Леонтовичь ibid., 73.

***) Див. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. V, 50 ст.

†) Monum. med. aevi hist. res gest. Pol. ill., XIV, N 7.

яла поза владою данного пана“.*) Постановою цією (право панів на ведіння суду над місцевим сільським населенням,) по виразу Грушевського, шляхецькі піддані „віддавалися вповні“ „під патримоніальну юрисдикцію дідича чи державця“.**)) На підставі цього ж привілею „піддані“ (kmethones) князів, панів і бояр, а також міщан Литви звільнялися докладніше від всіх господарських повинностей (reditus) і платіжки „серебщизни“, од постачання т. зв. „дякла“, од подводної повинности; везення камня, дерев для палива, цегли і „вапна“ до міст, але „стації“, будова мостів і поправа замків залишалися.***) Князі, пани і шляхта одержували право свобідного виїзду за границю, в чужі землі (крім ворожих земель) в цілях рицарської служби або в інтересах маєткових, але „під умовою, щоб через те не занедбувалася воєнна служба з їх маєтностей в в. кн. Литовським“ (Грушевський, V, 53). Але разом з тим цим-же привілеєм заборонялося шляхті і духовенству приймати до себе людей „непохожих“ і „невільних“ — міри, які спричинялися до закріпощення селянства. Зі свого боку господарь давав обіцянку за себе і своїх урядників не приймати панських підданих в господ. маєтки (ib. V, 53). Крім того, привілеєм 1447 р. нормував становище на Литві чужинців. На підставі цього привілею вел. князь обіцяв шляхті в землях великого князівства Литовського „земель“, „городів“, „міст“, „врядів“, „достойностей“ не давати жадному „чужоземцю“, але тільки „тубольцям“ литовським†) — (т. зв. „родичам“ В. Князівства Литовського.)

Король між иншим поширював право королівського патронацтва і на церкви православні: на уряди духовні призначаються лише литовці, а за браком гідних кандидатів й чужинці. Це право, право патронацтва над православною церквою, і зробилося, по виразу професора Владимирського-Буданова, „в руках фанатиків могутнім засобом окатоличення“††) місцевого православного населення.

Король затверджував також положення, що прелатів, князів, панів, шляхту і містичів не можна було карати без належного суду, а лише по суду „згідно з звичаями християнськими“ і по силі прав польських. Досить ясно для свого часу підкреслювалося і положення про індивідуальну відвічальність кожного за себе: „аби ні жона за мужа, а ні діти за батька, а ні слуга за пана — не відповідали“, раз вони не будуть співучасниками у виступі,

*) Демченко: Наказаніє по Лит. Статуту, 104 ст.

**) М. Грушевський: Історія України-Руси, т. V, 53 ст.

***) Skarbies, t. II, 205—206, N. 1949, п. 15.

†) Skarbies, II, 205, 206, N. 1949, п. 15.

††) Див. Влад.-Буданова: Христоматія по історії руссаго права. Жалованная грамота короля Казимира 1457 г., мая 2 дня.

крім справ про ображення маєстату (*lesae majestatis*). Це надзвичайно важливе з правного боку положення потім майже в тих же дослівних виразах перейшло у Литовський Статут.*) На підставі-ж цього привілея панни і вдови закріплювали за собою право вільно виходити заміж без запитання і згоди „пануючого“ і його заступників.**)

Взагалі на підставі цього привілея литовській шляхті надавалися ті-ж самі „свободи“, якими користувалася шляхта польська. Характерно між іншим, що привілей цей, поруч з князями і панами, згадує також і „містичів“ — міщан. З приводу цього професор Владимирський-Буданов висловлюється так: „Під містичами розумівся в польському праві „стан“ з дуже визначеними юридичними границями, стан горожан, що одержували магдебургське право, але для Литви половини XV віку вираз „містичі“ не заховує жадної визначенности тому, що магдебургське право в той час ледве з'явилося на Литві. Город і земля ще зовсім не були відділені: в правах і обов'язках городських мешканців брали участь бояре; в правах землеволодіння брали участь мешканці городів“.***)

Взагалі та обставина, що привілей 1447 р. був даний не тільки шляхті й боярам, а і містичам поневільно звертає на себе увагу істориків права. Власне через це, — як цілком справедливо зазначає проф. Леонтович, — привілей цей і можна визначати як привілей „загально-земський“. А проте з часу видання привілею 1447 р. всі послідуєчі привілеї також мають загально-земський характер принаймні в тому відношенні, що постанови їх поширюються на всі землі в князівства Литовського.

Привілей 1447 р. мав дуже важливе значіння і тому, що король гарантував в князівству Литовському, як окремій державі, недоторканність його границь, закреслених ще за часи Витовта.

Всіх статей привілея 1447 р. містить 15; із них 8 нових, а інші взяті частинно із привілея Городельського, а частинно — із привілея 1434 р.

В виданих текстах цього привілея зазначена дата — Вільно, 2 травня 1457 р. Але німецьким вченим Каро, автором „Історії Польщі“, доказано, що дата ця вказана в виданню невірно. Привілей був виданий не 2 травня 1457 р., а 2 травня 1447 р. В 1457 р.

*) Див. Лит. Статут 1529 р., Р. I, арт. 7.

**) Див. Привілей короля Казимира 1457 р., арт. 10 (*Skarbiec*, 206).

***) Див. Влад.-Будановъ: Хрестоматія по історії русскаго права, 25; див. також того-ж автора: Німецьке право в Польщі і Литві, в укр. перекладі, 113 ст., також О. Леонтовича: Правоспособность литовско-русской шляхты. Ж. М. Н. Пр. 1908, марта, 76 ст.; також В. Пичета: Литовско-польскія унії и отношеніе къ нимъ литовско-русской шляхты (Сборникъ статей, посвященныхъ Ключевскому 1909. Москва) і др.

привілей цей був знова підтверджений шляхом привішення до нього печати. (Див. про це у Б. Якубовського: „Земські привілеї великого княжества Литовського“, Ж. М. Н. Пр. 1903 г. апрѣль, 246, 247 ст. Пор. Грушевського, V т., 643.).

Б. Якубовський між иншим відкидає думку про офіційність руської мови цього привілея і визнає оригінальним лише латинський його текст. На думку названого вченого і всі попередні загально-земські привілеї аж до привілея 1563 р. видавалися офіційно тільки на латинській мові (ibid. 245).

Привілей 6 серпня 1492 р.
(Віленський) в. князя Олександра.*)

Привілей 1492 р. мав, як ми зазначили вище, теж дуже важливе значіння для закріплення правоспосібності литовсько-руського шляхецтва, зокрема політичних прав литовського магнатства. Набільше істотні права, які закріплювалися за князями, панами і боярами (привілей містить в собі 40 пактів) цим привілеєм були такі: ніхто з них не міг бути покараний позаочі і без суду, лиш згідно зі звичаями і законами коронними; кождий мусів відповідати лише за свій власний вчинок, крім хіба злочинів проти особи господаря; всім — прелатам, князям, шляхті, боярам і містичам — забезпечувалося право вільного відїзду за кордон, крім країн ворожих, з метою науковою або для розшукування там долі і щастя („фортуни“); за панами, боярами, шляхтою закріплювалися всі їх маєтності, як їх власність. Далі в привілеї закріплюються маєткові права вдов, згадується про свободний вихід заміж без дозволу господаря паненок, повторюється знову про звільнення панських „підданих“ від господарських даней, оплатей, „серебщизни“, „подвод“ од платіжки „дякла“ і т. д. Але саме найважливе право, яке закріплювалося за панством литовським цим привілеєм, торкалося т. зв. „ради-панів“. Господарь закріплював за радою-панів, як вищою державною інституцією, істотніші і важливіші права на участь її в управлінні державою. „Закріплюючи за аристократією, як членами господарської ради, активну участь в сфері внутрішньої і зовнішньої політики, — пише В. Пичета**), — новий господарь істотно обмежував прерогативи своєї влади“. А що господарь цим привілеєм дійсно обмежив прерогативи своєї господарської влади, це видно із зазначених в привілеї положень, із переліку всіх тих питань, для розв'язання котрих вимагалися вже участь і згода панів-рад: „Без її згоди і контролю, — пише

*) Codex dipl. Poloniae, I., p. 345—352.

**) Див. В. Пичета, там-же, 617 ст.

Леонтович, — не ведуться дипломатичні зносини з другими державами, не роздаються земельні данини, не усуваються винні з урядів, не іменуються урядовці без представлення воєвод, а в пограничних місцях без згоди ради не ведеться господарський суд, не збираються і не витрачаються державні прибутки на потреби держави. Всюди вимагається згода ради.“*) Дуже істотні права і характеру законодавчого набувала цим привілеєм „рада“: жадна постанова, що була принята господарем разом з радою, не могла вже бути відмінена великими князем без згоди ради.

Послідуючі земські привілеї 1506 і 1529 року лише підтверджували постанови попередніх привілеїв. В привілеї 1506 р., грудня 7 дня, виданому в Гродні вже королем Сигизмундом I, давалася взагалі урочиста обіцянка „прелатам, князям, панам-ради в. кн. Литовського, Жмуді і Руси“ заховувати в моці „права, вольності, привілеї, листи латинські і руські“ також свободи костельні і свіцькі, які були в свій час надані їм попередніми господарями.***) Що-ж торкається привілея 1529 р., то привілеєм цим закріплювалися остаточно права панів-рад.***) Послідуючі привілеї (Віленський) 1547 і 1551 р. (теж Віленський) короля Сигизмунда-Августа лише закріплювали за шляхтою раніше надані права.

За Сигизмунда-Августа-ж було видано й ще 4 загально-земських привілея: Віленський 1563 р. 7 червня, Більський 1564 р. 1 липня, Віленський 1565 р. 30 грудня і Гродненський 1568 р. 1 липня.

Професор Леонтович з приводу всіх цих привілеїв зазначає, що головним їх джерелом були привілеї польської шляхти. Це власне були шляхецькі грамоти, а не пам'ятники загального права. Але і професор Леонтович вважає необхідним підкреслити і ширше правове значіння цих привілеїв. „Не треба однак думати, — пише проф. Леонтович, — що земські привілеї виключно заховують в собі принципи польського права. В них зустрічаються статті

*) О. Леонтовичъ: Правоспособность лит.-рус. шляхты, 78 (Ж. М. Н. Пр. март 1908). Див. також Danilowicz, Skarbiec diplomatów 204—227 ст.

**) Skarbiec diplomatów, t. II, No. 2177, 273—274 ст.

***) Zbiór praw. litewskich, 124; Див. у Леонтовича: Правоспособность лит. рус. шляхты. Ж. М. Н. Пр. 1908 г., мартъ. Див. В. Пичета: Литовско-польскія унії и отношеніе къ нимъ литовско-русской шляхты (Собр. статей, посвящ. Ключевскому 1909. Москва, 622), И. Якубовський гадає, що привілеї 1529 р. був виданий не 1522 р., а 1529 р., в день Св. Луки, цеб-то 18 жовтня, позаяк в грамоті сказано, що вона дана з приводу обняття Сигизмундом-Августом велико-княжого литовського престолу. „Із джерел же ми знаємо, що таке урочисте возведення на престіл мало місце як раз у день Св. Луки, цеб-то, 18 жовтня 1529 р.“ (Див. И. Якубовський: „Земські привілеї великаго княжества Литовскаго“, Ж. М. Н. Пр., 1903, апрѣль, 249 ст.). В 1529 р. власно було видано 3 привілея, а не один.

цілковито подібні до Руської Правди (Така, напр., стаття про вдову, що сидить на вдовьому столці; вона зустрічається вже в першому привілеї 1387 р. і відповідає ст. Рус. Правди: „аже жена сядет по мужі“ (Леонтовичъ: „Рус. Правда и Лит. Статутъ“). Зі свого боку проф. И. Лаппо в своїй новійшій роботі по історії в. князівства Литовського висловлює думку, що привілеї Ягайла і його найближчих приємників були „чужды“ литовсько-руській шляхті „по своїй основній ідеї“ і що і після цих привілеїв життя Литовсько-Руської держави продовжувало і далі свій розвиток на старих культурних засадах. (Див. И. И. Лаппо: „Западная Россия и ея соединеніе съ Польшею въ ихъ историческомъ прошломъ“. Прага 1924 110—111 ст.).

Додамо до речі, що де-хто із істориків права (напр., російський професор Малиновський*) поділяє взагалі всі ці привілеї на дві головні категорії: на привілеї „жалованные“, якими надавалися поодиноким особам шляхецькі права, а також окремим особам і інституціям нерухоме майно, і привілеї „вільготні“, на підставі котрих окремі особи і окремі інституції, також (в поодиноких випадках) і окремі класи населення звільнялися од загальних обов'язків (від тягару суду і дані) або одержували особні права і привілеї (фінансові і судові вільности).

2) Областні привілеї.

Крім „привілеїв земських“, з кінця XIV в. і початку XV-го (з часів Витовта) стали видаватися великими князями литовськими окремі привілеї і поодиноким землям (також воєводствам, повітам), що увіходили у склад Литовсько-Руської держави. В відріжненні від привілеїв земських ці привілеї звуться привілеями областними, також „установними земськими грамотами“. Велике князівство Литовське, як відомо, мало характер федеративний. Значна більшість т. зв. „руських“ земель — українських і білоруських (Київська, Волинська, Чернігівсько-Сіверська, Полоцька, Витебська, Смоленська і др.) — були приєднані до князівства на підставі відповідних договорів і довго заховували свою самостійність і самобутність. Отже привілеї установні поодиноким землям і важливі для нас, як пам'ятники права, перш за все у тому відношенні, що вони определяли становище кожної окремої землі в системі інших земель великого князівства Литовського, а також відношення місцевого населення до державної влади. Професор Грушевський досить влучно зве земські привілеї „конституційними хартиями поодиноких земель“.**) Зі свого боку проф. В. И. Пичета определяє ці привілеї, як „місцеві конституції, що определяли

*) Див. Малиновскій: Лекції по історії руссаго права.

**) Історія України-Руси, IV, 10.

права і повноваження землі, як у внутрішньому самоврядуванню, так і у відношенню до верховної влади“.*) Професор М. Ясинський, автор відомої монографії „Уставныя земскія грамоты Литовско-Русскаго государства“, в згаданій нами праці своїй опреділює областні привілеї, як „жалованныя грамоты, данныя отдѣльнымъ областямъ или „землямъ“ Литовско-Русскаго государства“;***) при чому названий вчений серед низки обласних привілеїв виділює такі, в яких заключувалися не окремі вільготи, а опреділювалося відношення данної землі чи провінції до цілої держави***). Отже власно такі привілеї, що мали ширший зміст, що надавалися не окремим волостям, городам або й окремим корпораціям, а цілій землі або визначній провінції з метою підтвердження їх давніших земських прав і опреділення їх відношення до держави, проф. Ясинський і зве „уставними земськими грамотами“.

Але крім загально-земських положень в привілеях цих знаходяться і норми права карного, цивільного, фінансового, а також норми процесійні. Крім того, привілеї ці заховують і положення, які опреділюють і нормують права і обовязки окремих станів: шляхти (права судові, фінансові, права виборчі, що до виборів урядових осіб і т. д.), духовенства, містичів, поспольства, волосних людей.

Для правника зокрема цікаві ті постанови привілеїв, які торкаються права карного і цивільного, як матеріального, так і процесійного. Такі постанови привілеїв, які опреділюють кари за такі вчинки, як крадіжка, вказують на значіння на суді при злочинстві річевих доказів т. званого „лиця“, або постанови, в котрих розповідається про судові штрафи (головщина, вина) по праву карному не можуть не спиняти на себе увагу і історика українського права і українського правника. Ту-ж саму цікавість викликають і постанови привілеїв, які торкаються норм права цивільного; в привілеях цих знаходяться, напр., цікаві постанови про посаг (право родинне), про „отчини“, „купленини“ (право на речі), про завіщення т. зв. „статків“ і т. д.

Що-ж торкається власне процесійних норм, то в привілеях цих маються дуже цікаві положення про т. зв. „позви“, про функції дітських, свідків, про право „єднання“ сторін на суді; розповідається також про суд воевод, старост і т. д.

Оці власне норми права карного, цивільного і процесійні і мають надзвичайно важливе значіння для історії українського права, бо в них відбиваються ті правні стародавні положення, які в той час ще жили в світогляді українських народніх мас. Всі

*) Див. В. И. Пичета: Введение в русскую историю. М. 1923, 81 ст.

**) М. Ясинський: „Уставныя Земскія Грамоты“, 29 ст.

***) Ibid., 30.

ці норми вказують на надзвичайне близьке їх відношення до старовинного пам'ятника українського права до „Руської Правди“, через що і самі привілеї ці виявляли собою, по свідченню професора Леонтовича, дальший „розвиток положень „Руської Правди“.“ В привілеях уставних в положеннях карного і цивільного права червоною ниткою підкреслюється старовинне правило, стародавня прадідівська традиція: „новини не уводити, а старини не рухати“.

В праві московському обласним привілеям литовсько-руського права відповідали по часті т. звані уставні грамоти князів московських. Але між привілеями права литовсько-руського і уставними московськими грамотами є чимала різниця. Обласні або уставні земські привілеї великих князів литовських поодиноким землям видавалися на імя цілої поодинокій землі; такий характер, напр., мають привілеї землі Київської, Полоцької, Витебської, Смоленської. Уставні-ж грамоти московські поодиноким землям не видавалися, вони видавалися окремим волостям і містам. Цілком слушно з приводу цієї характерної риси уставних грамот московських висловився професор Малиновський: „Очевидно, в Московській державі ідея централізації робить успіхи і нищиться те, що нагадує про колишню областну самостійність“. Той-же історик права звернув увагу і на те, що в привілеях литовсько-руських великий князь звертається до цілого населення даної землі, „привілеї видається на імя всіх клясів місцевого суспільства“, в той час, як в Московщині уставні грамоти видаються лише на імя населення „тяглового“. Це вказує — на погляд проф. Малиновського — на те, що „в Московській державі вища кляса (службові люди) губить звязок з місцевістю; в Литовсько-Руській державі, навпаки, інтерес місцевого життя звязує всі кляси суспільства“.*)

Ті областні привілеї, які дійшли до нас, на жаль, в копіях, а не в оригінальних хартіях, являються в більшості привілеями, на підставі котрих великі князі литовські лише підтверджували старий юридичний побут поодиноких земель і права населення, які були за ним, цим населенням, закріплені раніше даними привілеями (в часи Витовта і Казимира). А через це областні привілеї, які дійшли до нас (кінця XV і початку XVI в. в.), в науковій літературі звичайно так і звуться привілеями „підтверджуючими“ (російськ. „уставными подтвердительными грамотами“). Із привілеїв цих, що відносяться до центральних українських земель, відомі: 1. Привілеї (підтверджуючий) землі Київської великого князя Сигизмунда I од 8 грудня 1507 р.**)

*) Див. проф. І. Малиновський: Лекції по історії руського права, 56, 57 ст.

**) Вперше привілеї землі Київській був наданий в 1471 р., коли був скасований „уділ“ Київський. Тоді-ж одержали привілеї і земля Волинська.

(а не виключно шляхецький), хоча і був виданий по проханню князів, панів і шляхти землі Київської. Привілеєм цим за місцевим населенням закріплювалися права, що були затверджені ще королями Казимиром і Олександром.

В привілеї 1507 р. міститься чимало норм звичайового права (карного, цивільного і процесійного). Оригінал привілею до нас не дійшов; він загинув од огню в час пожежі Берестейського замку; копія привілею знаходиться в Литовській Метриці (Зап. кн. VIII). Привілеї був надрукований в „Актахъ, относящихся къ исторіи Западной Россіи“ II, N 30 і з належними коментаріями в „Христоматії по исторіи русскаго права“ проф. Владимирського-Буданова.

Крім цього загального для всіх станів землі Київської привілея, до нас дійшов і привілеї 1494 р. короля Олександра спеціально виданий міщанам Київським. На підставі цього привілею за київськими міщанами закріплювалися права, що були стверджені ще в часи Витовта.

2. Привілеї (підтверджуючий) землі Київської, великого князя Сигизмунда од 1 вересня 1529 р. Привілеї цей має такий наголовок: „Привілеї од короля его милости Жигимонта всім обивателем шляхті землі Київської на права і вольности їх“. Привілеї цей — копія попередньої грамоти 1507 р., але з де-якими додатками. На підставі цього привілею населення землі Київської звільнялося між иншим од де-яких даней і повинностей. Привілеї цей був виданий в. князем Сигизмундом по проханню Київської шляхти з огляду на те, що попередній привілеї (1507 р.) згинув од огню під час пожежі Берестейського замку і де разом з оригіналом цього привілею загинули і оригінали инших привілеїв землі Київської, що були видані королями Казимиром і Олександром. Список привілею знаходиться у Литовській метриці: привілеї був надрукований в „Актахъ, относящихся къ исторіи Западной Россіи“, II. No 164).

Земля Волинська. 1) Привілеї (підтверджуючий) землі Волинської великого князя Олександра I од 16 лютого 1501 р. і 2) Привілеї (підтверджуючий) в. князя Сигизмунда I, даний в серпні 1509 р.

Привілеї 1501 р. був даний великим князем Олександром в підтвердження привілею, даного землі Волинській королем Казимиром по проханню земських чинів землі Волинської. Попередній же привілеї короля Казимира був виданий для забезпечення станів землі Волинської од зловживань і надужитъ місцевих правителів (намістників і старост) в другій половині XV століття.*) Професори Любавський і Ясинський гадають, що по-

*) Тоді, коли був даний і перший привілеї землі Київській.

передній привілей (короля Казимира) землі Волинській був даний в 1452 р.*), де-які інші дослідувачі литовсько-руського права, як І. Якубовський,**) висловлюють гадку, що привілей цей треба віднести до більш пізнього часу, коли намістники Казимира накликали на себе своєю діяльністю незадоволення місцевих мешканців. Привілей 1501 р. був надрукований в „Актахъ, относ. къ исторіи Южной и Западной Россіи“, т. I. № 36.

Привілей (підтверджуючуй) в. князя Сигизмунда I, даний землі Волинській в серпні 1509 року, підтверджував привілей 1501 р. в. князя Олександра. В Актах Литовської Метрики, де знаходиться список привілею 1509 р., цей привілей має такий наголовок: „Привілей всім обивателем землі Волинської на ні-котерій права і вольности їх“. Надрукований цей привілей в „Актахъ, относящ. къ исторіи Западной Россіи, № 54 і в „Хри-стоматіи по исторіи русскаго права проф. Владимирскаго-Бу-данова.

Зміст обох цих привілеїв майже тотожний. Привілеї ці у порівнянні з привілеями землі Київської мають здебільшого ста-новий шляхецький характер, відбиваючи пансько-шляхецький устрій землі Волинської. Привілеї містять в собі низку постанов, виданих в забезпечення персоні шляхецької, в охорону прав шляхтичів і проти замахів на їх особисті і маєткові права місцевих правителів — намістників і старост; в привілеях цих в. князь сурово наказував старостам „князів“, панів і землян“ „злыми слови не соромити, у казнь і у вежу їх не сажати“, доводячи про провини князів і панів до відому господаря („ино старості нас обослати“). В привілеях-же цих міститься чимало постанов, які стосуються до одбування суду в землі Волинській; зокрема-ж чимало постанов, які торкаються суду панського, вотчинного, над підданими панів, що мешкали в межах їх вотчин. „Взагалі, по виразу професора Ясинського, Волинська уставна грамота містить в собі великий матеріал, що відноситься до судового устрою і судочинства.“***) На підставі привілею 1509 р. волинці були між іншим звільнені від особного податку — т. зв. „воловщини“.

II. Із других привілеїв, даних поодиноким українським і біло-руським землям, вкажемо на привілей від 30 жовтня 1432 р., виданий королем Володиславом-Ягайлом землі Луцькій. (Див. Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. V, т. I, N 1; також у виданні Краківської Академії Наук Monumenta medii aevi historica res. gest. Pol. ill., t. II, N 82). Раніше-ж цього привілею землі Луцькій

*) Див. Любавскій: Литовско-русскій сеймъ, 110 ст. и М. Ясинскій: Уставныя земскія грамоты, 71 ст.

**) Див. І. Якубовскій: „Земскіе привилеи великаго княжества Ли-товскаго“. Ж. М. Н. Пр., 1903 г. іюнь, 287 стр.

***) М. Ясинскій: Уставныя земскія грамоты, 93 ст.

був даний Володиславом-Ягайлом привілей біля 1427 р., (див. Skarbiec, t. II, N. 1429), а ще раніше — привілей від 15 квітня 1392 р. (див. Arch. Sangusz. 1, N XIII). Однак останній привілей 1392 р.), — як цілком правильно і зауважує професор Ясинський, —*) не можна відносити до привілеїв „установчих“, тому що привілей цей містить в собі виключно лише надання шляхті Луцької землі тих прав, якими користувалися вже земляне землі Львівської. Через це цей привілей і мав вигляд лише привілеї станової, шляхецької.

Одержала привілей і Брацлавщина (Див. Акт. Зап. Росії, II, N 26), але привілей землі Брацлавській має місцевий становошляхецький характер — вільгота місцевим землянам на звільнення їх людей од т. зв. „подимщини“. Самий привілей був даний на ім'я намісника Брацлавського.

IV. Привілей (підтвердуючий) в. князя Олександра од 16 липня 1503 р. землі Витебській. Привілей цей був виданий в підтвердження прав, закріплених за землею Витебського королем Казимиром.***) Привілей має характер всестановий, загально-земський. В Актах Литовської Метрики привілей цей має такий наголовок: „Привілей всім боярам і міщаном Витебським на нікотері права і вольности їх“. Привілей цей був надрукований в „Актахъ, относ. к исторіи Западной Россіи“, N 204, також в 1836 р. в „Сборникъ“ Муханова, N 83, і в „Историко-юридических матеріалахъ, извлеченныхъ изъ актовыхъ книгъ губ. Витебской и Могилевской“, т. II.***))

2. Привілей (підтверджуючий) в. князя Сигизмунда од 18 лютого 1509 р. Привілей цей був надрукований у гр. Дзялинського, Zbiór praw litewskich, Poznań, 1841 р., 99—101.

V. Привілей (підтверджуючий) в. князя Сигизмунда 23 липня 1511 р. землі Полоцькій в підтвердження старовинних земських її обичаїв, що були закріплені ще Витовтом, Сигизмундом і Скиргелом в привілеї землі Полоцькій. Привілей 1511 р. заховує чимало положень майже тождних з тими, які містяться в привілею 1503 р. землі Витебської; це зрозуміло, коли ми згадаємо, що земля Витебська колись була „пригородом“ Полоцьким, а через це і звичайове стародавнє право обох земель було тісно споріднене. Дослідувач литовсько-руського права И. Якубовський в привілею Полоцькому 1511 р. розрізняє дві складові частини — більш давнішу, яка майже тождня з згаданим вище привілеєм Витебським (1503 р.) і яка була, на погляд названого вченого, складена

*) Ibid., 42 ст.

**) Вперше земля Витебська, як і Полоцька, одержала привілеї ще од Витовта (1392—1399 р.).

***)) Також у Вл.-Буданова, ib.

в князюванні Витовта, Сигизмунда і Свидригайла (1392—1440 рр.), і новішу що була складена за часи Казимира і його приємників (1440—1511 рр.). Привілей цей в Литовській Метриці має такий наголовок: „Привілей бояром, міщаном і всей землі Полоцкой, на права і вольности їх, водлуг привілеїв великих князів Витовта, Жигимонта і Скиргейла“. В 1547 р. привілей цей, як і привілей Витебський, був підтверджений.*) Привілей містить в собі багато цікавого матеріалу про диференціацію населення (князі, пани, бояре, міщане і чорні люде), про взаємовідношення між окремими групами населення, про старовинний судовий устрій, про судні сойми і т. д. і має взагалі всестановий характер. Надрукований був цей привілей в „Актахъ Западной Россіи“, т. II, N 70.

VI. Багато цікавого для історика і правника матеріалу заховує в собі і привілей великого князя Олександра од 1 березня 1505 р. даний землі Смоленській. Цілком правильно зауважує проф. Ясинський, що „зазначена грамота цікава тим, що в ній дуже рельєфно виступають риси всестановости, відокремішности і неділимости землі“***) Дійсно: що торкається колишньої „всестановости“ землі, то привілей Смоленський, як і Витебський і Полоцький, дає історичу права в цьому відношенні дуже важливий матеріал; зокрема матеріал цей дає можливість пролити більше світла на „безстановість“ давніх місцевих віч, зборів, сеймів, снемів;***)) із привілею видно, що ще в XV ст. в вирішенні справ на цих „вічах“ брали участь крім бояр, міщан, також і чорні люде. В привілей цей був внесений†) зміст привілею короля Казимира коло 1445 р., судовий лист того-ж короля з приводу жалоби Смольнян на Миколу Радивиловича, державця Смоленського, лист Казимира до того-ж Радивиловича з приводу ріжних надужитъ, що мали місце в час його, Радивиловича, держання, і лист в. князя Олександра до намістника Смоленського Юрія Глібовича.††)

Привілей цей був надрукований в „Актахъ, относ. к истории Запад. Россіи“, т. I. N 213.

VII. Крім вищезазначених областних привілеїв, відомий і привілей (підтверджуючий) великого князя Олександра землі Жмудській од 15 серпня 1492 р. (Див. А. З. Р., т. I,

*) В дальшому привілей Полоцький „був підтверджений в 1580, 1593 і 1634 р. і не загубив своєї сили навіть після приєднання Полоцька до Россії, що видно із підтверджуючого його указа Катерини II 1788 р.“ (Див.: И. Якубовський, *ibid.*, 291 ст.)

**) Див. Ясинського, *ibid.*, 83 ст.

***)) Див. про безстановість давніх соймів у проф. Ясинського, також Любавського — „Областное дѣленіе“ і „Литовско-русскій сеймъ“ у Максимейка: „Сеймы Литовско-Русскаго государства“, у Леонтовича: „Вѣча, сеймы и сеймики въ великомъ княжествѣ Литовскомъ“ і др.

†) Див. М. Ясинського „Уставныя земскія грамоты“, 84.

††) Див. у Якубовського, *ib.*

№ 103, також у гр. Дзялинського *Zbiór praw litewskich*, р. 67—72). Перший привілей земля Жмудська одержала ще од Ягайла і Витовта в 1413 р. Привілей цей, що мав, як і привілей землі Витебської, Полоцької і Смоленської, всестановий характер, був потім підтверджений королем Сигизмундом I в 1507 р. і нарешті королем Сигизмундом-Августом в 1569 р. (Див. про це зокрема у И. Якубовського: „Земські привілеї великого княжества Литовського“, Ж. М. Н. Пр., 1903, юнь, 256—263).

VIII. Був даний в. князем Олександром особний привілей і повіту Більському (22 лютого 1501 р.). Повіт Більський складав частину області Берестейської або т. зв. Підляхії. Не дивлячись на сусідство з Польщею, повіт цей довго заховував свої старовинні „руські“ звичаї. Ці „руські“ давні звичаї і відбиваються в привілею, даному повіту Більському. 1. „Грамота ця, пише проф. Ясинський, викладає місцеві юридичні звичаї, що відрізнялися од польських; 2. серед вільного населення Більської області вказана грамота сурово розрізняє Русинів або тубольців руського походження і земян або землеволодарів — Поляків, 3. нарешті згадана грамота дається на руській (хоч і зіпсованій) мові“ Але цей привілей мав всетаки становий шляхецький характер і був виданий королем Олександром лише земянам повіту Більського; ціль, яка переслідувалася наданням привілею, це поширення в повіті серед місцевої шляхти польського шляхецького права, польських норм і інститутів. Така-ж польонізація почалася і в повіті Дорогичинському,*) що увійшов теж у склад області Берестейської. Привілей цей дійшов до нас у двох текстах — руському і латинському. (Див. А. Зап. Росії I, № 189; також у гр. Дзялинського *Zbiór praw litew.*, р. 82—91).

Як ми зазначили вище, оригінали цих привілеїв до нас не дійшли; до нас дійшли лише офіційні їх копії, які були занесені в Литовську Метрику (про неї див. вище). Вважаємо необхідним ще додати, що всі ці привілеї були видані в мові „руській“, лише привілеї землі Жмудській і Більській були дані також і в мові латинській. Руська мова привілею Більського 1501 р., по виразу проф. Ясинського,**) виявляє собою дуже дивну мішанину мови „руської“ і польської.

На думку И. Якубовського***) областні привілеї склалися не великокняжою канцелярією, а мешканцями самої землі, самої

*) Дорогичинській землі Сигизмундом I в 1516 р. був даний привілей на польське право (див. *Zbiór praw litew.*, 118—121 Vol. leg., 174); отже привілей цей мав чисто становий польсько-шляхецький характер.

**) Ясинський, *ibid.*, 96. пор. И. Якубовський: Ж. М. Н. Пр., 1903, юнь, 253.

***) И. Якубовський: Земські привілеї великого княжества Литовського. Ж. М. Н. Пр. 1903, юнь, 254.

області, центральна-ж влада лише робила зміни, поправи і стверджувала привілеї, через що і мова привілеїв відбиває в собі місцеву вимову.

Б) Судебник короля Казимира Ягайловича
даний Литві 1468 р. лютого 29.

Кожна земля в державі Литовській правувалася на підставі норм права звичайового і тих положень, що містила в собі „Руська Правда“. Загального для цілої держави офіційного кодексу до самого видання першого Литовського Статуту (1529 р.) не було, між тим реальне життя з протягом часу настирливо вимагало кодифікації всіх поодиноких положень, утворення одного загального збірника законів, обов'язуючого в цілій державі. Першою спробою такої кодифікації і був „Судебник короля Казимира Ягайловича 1468 р.“

Судебник має 25 артикулів. Головний зміст Судебнику складають норми, що відносяться до права і процесу карного, зокрема процесу тадебного. Татьбі присвячено в Судебнику 16 артикулів (1—8 і 12—19). Судебник відріжнює крадіжку „велику“ або „конську“ від малої, розповідає про „лице“ (річеві докази) і відтінює його ролі, як судового доказу в справах про злочинство. Взагалі Судебник містить в собі чимало норм, які підкреслюють зв'язок його, як пам'ятника права, з Руською Правдою. Так, напр., в Судебнику розповідається й про „вину“, про „муку“, про умови відповідальності дітей і жінки за вчинки батька і чоловіка. Але разом з тим Судебник заховує положення, що жінка і повнолітні діти відповідають і своїм майном за „татьбу“, яку було заподіяно „чоловіком“ (мужем і батьком) в тому випадку, коли вони „відали“ про злочинство. Окрім того, Судебник містить в собі положення, що „малі діти нижче семі годів“ за вчинок їх батька не відповідають зовсім, очевидно, і в тому випадку, колиб вони відали про „татьбу“ (1 арт.). Така формулювання поняття про відвічальність членів семі за карний вчинок голови родини в порівнянні з постановами „Руської Правди“ виявляє собою безсумнівний прогрес: дружина злодія і дорослі діти його відповідають (маєтково) за злочинство, якого заподіяв голова дому лише при тому, як вони про це злочинство „відали“, малі-ж діти звільняються від відповідальності зовсім. Очевидно, в епоху Судебника думка про індивідуальну відвічальність за карний вчинок (кожного за себе) набрала вже більшої ваги і значіння в порівнянні з епохою Правди. Характерно також, що в Судебнику підкреслюється вже про невідвічальність жінки і дітей злодія і в тому випадку, коли голова родини був затриманий на горячому учинку „з лицом“, але краденого до дому не приніс, і жінка і діти кра-

дених річей „не поживали“: „зłodий терпі — каже Судебник — а жона і діти і дом їх невинен“. (4 арт.).

Характерно також, що в Судебнику ще просвічується і ідея рівності всіх станів перед законом в справах карних; а саме: в артикулі 6 мається положення, що коли господарь (дідич) знав про зłodийство свого чоловіка, власне, коли зłodийство відбулося з відому пана, або сам пан брав участь в самому зłodийстві, і все це буде доказано, то і дідич ніс таку-ж саму кару, як і зłodий („а тот так терпи, как который зłodий“).

В артикулі 7-му мається положення, яким підкреслюється тогочасна презумпція про причастність бродячого елемента (т. зв. „лежних“ або „лезних“) до дій злочинних: коли-б хто держав в своєму домі таємно „лежня“, і в цей час трапилася би у когось крадіжка, то той, хто держав „лежня“, мусів ручитися за приставлення цього „лежня“ на суд. В Судебнику маються також артикули про підсудність господарських людей суду намісників і тивунів; також і артикул про підсудність панських і боярських людей суду їх пана; згадується і про т. зв. „обчій“ суд. Взагалі Судебник вже досить ясно пікреслює положення про підсудність панських людей вотчинному присудові їх пана (арт. 9—11); це — зрозуміло, бо, — як ми знаємо, — право суду поміщика над місцевим сільським населенням було надано панам привилеєм 1447 р. Але, — як це і підкреслює проф. Бершадський,*) — „предоставляючи таку широку владу поміщикові над своїми селянами, Казимир Ягайлович одначе в своїому Судебникові показує, що влада ця не поширюється на справи карні“. Маються в Судебнику постанови, і про тяжби по т. зв. „земних“ справах (цеб-то, земельних) також про поруби і наїзди (арт. 20—22) і один артикул про нахідку (23 арт.).

Ми згадали вище, що Судебник взагалі містить в собі чп-мало норм, які підкреслюють звязок його з „Руською Правдою“.

Сама назва його — „Судебник“, на погляд Леонтовича, — про це ми вже по путі пригадували, — могла бути взята від Руської Правди, яка в де-яких списках, як, напр., Карамзинському, зветься „Судебником Ярославля“.

Але в Судебникові маються і положення, які не мають нічого спільного з „Руською Правдою“. Так, напр., в Судебникові, за крадіж з „лицом“ покладалася і кара смерти („обішеніє“); таксамо покладалася смертна кара і за „конську татьбу“, коли зłodія з лицом приведуть, і в де-яких інших випадках (див. арт. 12, 15, 17, 18, 22). Смертної кари, як ми знаємо, Руська Правда не знала.

В кінці Судебник нагадує про обовязок кожного в своїй „дільниці“ мостити мости (мостова повинність) під загрозою гро-

*) Див С. А. Бершадскій: Литовскіе евреи. СПб. 1883; 273 ст.

шової пені за всяку „шкоду“, яка трапиться від невиконання цього обов'язку („А на чієї дільниці шкода ся станеть, конь ся образить, ногу изломить: тому платити“ (23 арт.).

В російській науковій літературі про Судебник 1468 р. короля Казимира Ягайловича мається в „Христоматії по історії русскаго права“, ч. II. проф. Владимирського-Буданова; до видання Судебника проф. Владимирським-Будановим зроблені належні ґрунтовні коментарії. Спиняється на Судебнику в своїх „Уставних земських грамотах“ і проф. Ясинський. В літературі польській мається давнє видання Судебника Даниловича.

В) „Устави“ і „ухвали“ великих князів Литовських.

Видання Судебника 1468 року короля Казимира-Ягайловича, як збірника законів, лише почасти задовольняло пекучі потреби тогочасного державного життя, головне тому, що Судебник, як і зазначено нами вище, майже виключно обслуговував лише одну область суспільних інтересів — боротьбу зі злочинами на місцях на визначених законодавчою владою підвалинах. Між тим і поза цією областю життя настирливо вимагало видання все нових і нових законів, які би регулювали принаймні поодинокі правові відношення в таких важливих областях, як фінансова, господарча і т. д., у великому князівстві Литовському. Регулювання цієї області державного і суспільного життя і знайшло по части для себе вираз у виданню т. зв. „устав“ і „ухвал“, під котрими головним чином і треба розуміти поодинокі закони, що частково розв'язували фінансові, господарчі і взагалі економічні справи, які на розв'язання становило перед державою саме життя. „Устави“ — від „установити“, встановити, „ухвала“ — від „ухвалити“, цеб-то, те, що встановлювалося, що ухвалювалося, що одержувало належну санкцію державної влади. Вже сама ця назва — „устава“ вказує тут на генетичний зв'язок цієї форми законодавства литовського з колишніми „установами“ наших князів.

Значна частина таких устав і ухвал була видана в XVI в. зокрема при великих князях Сигизмунді I і Сигизмунді-Августі, але видання устав продовжувалося і в XVII віці.

Устави видавалися для окремих волостей, повітів, але деякі устави мали і ширше значіння. Так мали ширше значіння — устава про народній перепис 1507 р., ухвала про конфіскацію маєтків державних зрадників 1509 в.; для Віленського і Троцького повітів має значіння устава 1514 р., для Жмуді устави 1527, 1529, 1530 років., але т. зв. „Устава на волоки“, що була видана при Сигизмунді-Августі в квітні 1557 р., завданням якої з'являлося коренне переведення аграрної реформи спочатку в західних волостях в. князівства, мала і ширше значіння. До

цієї устави були виданні додаткові положення в тому-ж 1557 р. і слідуєчому 1558 році (про саму реформу аграрну, яка переводилася на підставі „Устави на волоки“ Сигизмунда-Августа ми в свій час подамо.) Із других уставів відома устава лісова від 28 лютого 1577 р., також т. зв. „Ординація“ (1631 р.)

Устави були видані в Акт. Зап. Росії, т. II, див. також „Рус. Ист. Библ., XXX.

В російській науковій літературі поодинокі устави були освітлені в трудах М. К. Любавського („Областное дѣленіе и мѣстное самоуправленіе Литовско-рус. государства“), С. А. Бершадського, (в його дослідженнях по історії жидів у вел. князівстві Литовському), М. В. Довнар-Запольського (в нарисах про західно-руське селянство XVI в. і в труді про державне хазяйство в князівства литовського при Ягелонах), а також і в трудах деяких інших дослідувачів т. зв. західно-руського права.

Г) Литовський Статут.

Серед пам'яток права литовсько-польської доби нашої історії саме видатне місце займає Литовський Статут. Історію самого походження Статуту і зміст матеріялу, який містять в собі всі три редакції його (1529, 1566 і 1588 р.) ми вже закреслили в своїй статті, що була надрукована в 1923 р. в „Науковому збірнику українського Університету в Празі“, т. I, під наголовком „Литовський Статут, яко пам'ятник українського права“; згадана стаття в тому-ж році вийшла з друку і як окремий відбиток. По чисто технічних умовах ми не можемо знову спинятися й тут на Статуті Литовському і відсилаємо читачів до згаданої нами вище нашої праці.

Тут-же вважаємо необхідним лише нагадати, що Литовський Статут в трьох редакціях своїх був виданий „Московськимъ Обществомъ Истории и Древностей“ (див. „Временникъ И. О-ва Истории и Древностей Россійскихъ“, кн. 18, 19 і 23); перша-ж редакція Статуту (1529 р.) надрукована також у Празі в „Своді законів словянських“ Йиречека (Svod zákonův slovanských. Společně vydal Dr. Hermenegild Jireček. V Praze 1880). Всі вище згадані книги „Временнику“ маються між иншим в Бібліотеці Празького Національного Музею. Друга редакція Статуту з латинським і польським текстом видана в Кракові в 1900 р. (Archiwum komisji prawniczej, t. VII).

Із наукових робіт, які освітлюють Статут Литовський, яко пам'ятник права, вкажемо:

1. Баршевскій, Краткая история Литовскаго Статута (Кіев: Унив. Извѣстія, 1882, VI);
2. Бершадскій С. А. Литовскій Статутъ и польскія конституції, СПб., 1893;

3. Владимірській-Будановъ М. Ф., Отношенія между Литовскимъ Статутомъ и Уложеніемъ царя Алексѣя Михайловича (Сборникъ государственныхъ знаній подъ редакціею Б. П. Безобразова т. IV, 1877.);

4. Даниловичъ И. Н., Взглядъ на Литовское законодательство и Литовскіе Статуты (Юридическія Записки, изд. Петромъ Рѣдкинымъ, т. I, Москва, 1841.);

5. Демченко Г. В., Наказаніе по Литовскому Статуту въ его трехъ редакціяхъ (1529, 1566 и 1588 г.) Кіевъ, 1894;

6. Кистяковскій А. О. Права, по которымъ судится малор. народъ. Очеркъ историческихъ свѣдѣній о сводѣ законовъ, дѣйств. в Малороссіи. Кіевъ, 1879;

7. Лаппо И. И., Литовскій Статутъ въ московскомъ переводѣ редакціи XVII столѣтія (Жур. Мин. Нар. Пр., 1914, I.);

8. Лаппо И. И., Люблинская унія и Третій Лит. Статутъ (Ж. М. Н. Просв., 1917, V.);

9. Lappo J. J., Litevský statut a jeho sankce v r. 1588 (Sborník věd právních a státních, r. XXII, š. I, v Praze, 1922,).

10. Лаппо И. И., Западная Россія и ея соединеніе съ Польшею въ ихъ историческомъ прошломъ. Прага, 1924;

11. Леонтовичъ Ѳ. И. Русская Правда и Литовскій Статутъ, въ видахъ настоятельной необходимости включить литовское законодательство въ кругъ исторіи русскаго права (Кіев. Ун. Извѣстія, 1865, II-IV.);

12. Максимейко М., Источники уголовнихъ законовъ Литовскаго Статута, Кіевъ, 1894;

13. Малиновскій І., Ученіе о преступленіи по Литовскому Статуту, Кіевъ, 1894;

14. Пташицькій С. Л., Къ вопросу объ изданіяхъ и комментаріяхъ Литовскаго Статута. СПб. 1893;

15. Пташицькій С. Л., Къ исторіи Литовскаго права послѣ третьяго Статута. СПб. 1893.

16. Czacki T., O litewskich i polskich prawach. Warszawa. 1800—1801. Послѣдуючі 2 видання: в Познані (1844) і в Кракові (1861.).

Крім того, матеріал, який стосується Литовського Статуту, мається і в трудах таких авторів, як Narbutt, Jaroszewicz і др.*) Із нових авторів вкажемо на працю (правда, працю проїняту націоналістичним польським світоглядом автора) Пекосинського (Piekosinski F., Statut litewski, Część I. Rozprawy Akad. Um., wydział hist-filozof. Serya II, t. XIV. Kraków, 1900.).

Серед згаданих вище авторів, що видали свої праці про

*) Зокрема див. Linde: O statucie Litewskim Ruskim językiem i drukiem wydany. W Warszawie 1816.

Литовський Статут в мові російській, єсть чимало і українців; вкажемо, напр., на небіщиків проф. А. О. Кістяковського, С. А. Бершадського. А про те, при користуванні трудами авторів-росіян і авторів польських, при вивченню Литовського Статуту, не слід випускати з ока явно виявлену в працях більшости з них націоналістичну тенденцію з освітленням Литовського Статуту, як творчого здобутку національного генія їх народів — русскаго або польського.

Крім вище названих авторів матеріал про Литовський Статут мається і в монографіях таких видатних наших вчених, як М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський, О. І. Левицький, Олександр Лазаревський, Ол. Єфименко. Вважаємо необхідним вказати тут і на таких представників білоруської і української історіографії, як М. К. Любавський, М. В. Довнар-Запольський, В. И. Пичета, И. Е. Якубовський.

Пам'ятники права німецького.

Як ми і зазначали вище, українські центральні землі і після приєднання їх до Литовської держави ще досить довгий час заховували свій устрій старовинний, правуючись „водле обичаю стародавнього“. І життя міське і життя сільське спиралося ще на одну і ту-же правну підвалину: на звичай давній і Правду Руську. Не було ще того страшного провалля між окремими верствами, яке наступило пізніше. „Тут і там в однаковій мірі, — пише професор Леонтович, — жили по городах і селах і бояре, і люде купецькі, і ремісники і смерди-рольники; тут і там все свобідне населення землі-волости могло складати з себе земські віча і обирати своїх князів і других порадиників з обовязковою для всіх і кожного підлеглістю суду і народу „(Леонтовичъ;“ Къ исторіи административнаго строя Литовскаго государства“).

Але незабаром після унії Литви з Польщею при Ягайлі і після остаточного закріплення за Польщею (ще в часи Казимира В.) західно-українських земель — і в центральні українські землі стали через Польщу проникати народу нашому незрозумілі норми чужоземного німецького права, що вплинуло значно на переустрій старовинного українського життя і зокрема на перебудову життя міського, городського, і організацію цього останнього на цілком нових підвалинах. Власне процес перебудови українських міст спирався здебільшого на норми так званого магдебургського, а по часті й хелминського (німецького) права.

Що-ж власне розуміється під правом магдебургським? Яка його історія, зміст і якими зокрема шляхами й коли воно зявилося на Україні?

На сусідніх з Німеччиною словянських землях в Шлезьку, Мазовії, Великій і Малій Польщі вже з XII віку почало осідати чимало німецьких колоністів, проникаючи аж до Угорщини і Семиградії. Провідна політична ідея німецького племені — *nach drang osten* вже в той час ясно визначалася. Для колонізації німцями сусідніх з ними словянських територій було в той час чимало сприяючих умовин: землі вільної було багато, рук же для її обробки було мало, а тому так само, як в Чехії, і на Мораві королі чеські і маркграфи моравські співчували цій колонізації, відводячи німецьким колоністам землю у своїх володіннях, так і польські князі робили те саме на землях польських. Зокрема-ж поширилася ця німецька колонізація словянських територій з XIII ст. Оскільки поширилася ця колонізація потім в Чехії видно хоча би із того свідчення одної чеської хроніки (початку XIV в.), в якій розповідається про короля Вацлава I, що „*král nedbal na rány, a rozdělil Němcům dědiny v lanu*“.*) В заселенню пустовин у своїх володіннях були зацікавлені і багаті пани чеські і різні духовні інституції, як кляштори і монастирі, що посідали земельну власність. Що-ж торкається земель польських, то розпочавшись з початку (половина XIII ст.) на Шлезьку**) зокрема поширилася тут німецька колонізація за часи короля Казимира Великого (XIV в.), який дуже дбав про заселення пустуючих земель і переутворення їх шляхом оброки в культурні участки. Само собою, що німецькі колоністи, осівши на словянських територіях і складаючи собою досить визначну групу населення, прагнули до того, щоб і тут, на нових місцях свого розселення, правуватися на підставі норм не словянського (чеського, польського і т. д.), а свого німецького права, яке вони і принесли з Німеччини разом з собою. І так само, як в Чехії королі чеські, так і князі Великої і Малої Польщі пішли на зустріч цим бажанням німецьких колоністів, закріплюючи в нових осадах німецьких особними привілеями користування німецьким правом (*jus teutonicum*). Звичайно костьолам, кляшторам і окремим панам давалася привілея на закладання нових осад на німецькому праві; іноді-ж воно заводилося і в старих осадах. Справи з організацією нових колоній на німецькому праві звичайно переводилися за участю т. зв. „льокатора“ (*locator*), підприємця, з яким відповідний землевласник складав листовну умову про організацію нової осад, права і обов'язки колоністів і т. д. Льокатори ці звичайно ставали спадковими війтами. Інститут війтівства в Польщі і був, по

*) Див. Kamil Krofta: „Přehled dějin selského stavu v Čechách a na Moravě. Praha. 1919 г. 25.

**) Див. Balzer: *Historya ustroju Polski*.

виразу професора Владимирського-Буданова*), одною із найхарактерніших прояв німецького права в Польщі; „історія німецького права в Польщі, — пише названий вчений, — є історія тих форм, які прибрал інститут вйтівства“.

З розвитком в Польщі положень німецького середньовічного права вйт тут набрав характерне значіння з одного боку адміністратора, а з другого судді; вйт знаходився в своєрідних „ленних“ відносинах до свого пана, землевласника. Одержавши за службу від короля землю, пан віддавав її вйту, який і повинен був за визначену платіжку заселяти пустовшини, організовувати нові кольонії, завідувати ріжними підприємствами в панському господарстві і прибутковими статтями — млинами, корчмами, сприяти розвиткові ремісництва, а також провадити суд і розправу по справах менших спільно з обраними від місцевих осадників „лавниками“.

Сама назва „вйт“ (латин. термін *advocatus*, — на погляд проф. Владимирського-Буданова, — вживається невірно; вйт є *judex seu praefectus iudicii*).**) І в самій Німеччині, із котрої був перенесений у Польщу інститут вйтівства, вйт (*Landvogt*) був суддя по карних справах. Одною-ж із форм вйтіїства у Польщі було так зване солтиство; солтиси (від *szultz, scultetus*) держали свій уряд в приватно-панських містах і селах по праву ленному і в той час, як вйти ставилися здебільшого із дрібної шляхти, солтисом міг бути кождий. Одною із головних повинностей солтиса було в єдіння суду, і він вважався с падковим суддею (*judex*). І вйтовства і солтиства (власне ленні права вйтів і солтисів) продавалися, переходили по завіщанню, віддавалися у заставу і т. д.

Звичайно на чолі осад, зорганізованої на підставах німецького права, знаходився вйт. Земля, що відводилася під нову осад, розмірювалася льокатором (вйтом) на т. зв. лани („лан“ від „*leno*“, німец. *Lehen*), позаяк відношення, що утворювалися, походили на ленні, лани ці і віддавалися льокатором осадникам у спадкове користування за раз на завше визначену платню — чинш (латин. *census, pensio, tributum*, німец. *zins*, чеськ. *úrok*). Крім платіжки пану чиншу, осадники повинні були платити і ріжні податки натурою (яйцями, польовими плодами і т. п.). Від платіжки податків нові осадники, звичайно, звільнялися на де-кілька років, поки земля не буде більш-менш оброблена і взагалі на перший час, по утворенню осад, вони користувалися де-якими вільготами. Це німецьке право, спираючись на яке, земля віддавалася селянам у спадкове користування, іноді так і звалось —

*) Див. Владимирський-Буданов: Німецькое право въ Польшѣ и Литвѣ. (в україн. перекладі „Рус. Істор. Бібліотека“, XXIII, 31).

**) Іб., 160.

спадковим, або дідичним правом (*jus hereditarium*, нім. *Erbrecht*). Такі відношення до землі селян, які сиділи в своїх осадах на німецькому праві і користувалися землею спадково, нагадували римське емфітевтичне право, а через це і право це на зразок колишнього римського *jus emphyteuticum* так і звалось иноді правом емфітевтицьким.

Але німецьке право вплинуло в рівній мірі і на перебудову в сусідніх Німеччині словянських землях (Чехії, на Мораві, в Польщі) і мійського устрою. В Німеччині кожне місто мало свою округу (*Weichbild*). На Шлезьку і в Польщі вайхбілди відповідали старославянським поділам на землі, (Владимирський-Буданов). З розвитком-же муніципального права (*Stadtrecht*) *Weichbild*, по виразу проф. Владимирського-Буданова, вже обмежується „мурами міста“ з ближчими до нього околичними селами, йому підвладними, при чому від міста відокремлюється земля — його колишня округа; разом з тим вже окремо од міського суду утворюється і особний суд земський (дворянський). „Землею стало само дворянство, місто-ж негацією землі“.*)

В першій половині XIII в. один німецький дворянин Ейке фон-Репков склав збірник законів саксонських. Закони ці приміювалися у німецькому місті Магдебурзі; в основі-ж законів, що приміювалися в Магдебурзі, були норми права франконського. Збірник, який був складений Ейке фон-Репковим, одержав назву *Sachsenspiegel*; цей збірник містить в собі головним чином норми права публичного; але і сам город Магдебург склав свій власний збірник — т. зв. *Weichbild*. Ці закони, що приміювалися в Магдебурзі, і були з Німеччини занесені в Польщу „*Sachsenspiegel* і *Weichbild*“ і складали право німецьке, тевтонське або магдебургське в Польщі“ (Див. Кистяковського: „Права, по которымъ судится малор. народъ“; 60 ст.). Право це звалось також правом „шродським“. „Шродським“ право це звалось тому, що м. Неймаркт в Шльоску почало раніше других уживати це право; по польському-ж Шродою звався Неймаркт.

Що-ж торкається права Хелминського, то „право хелминське, — як определяє його проф. Кистяківський, — було тільки відоміною права магдебургського“, і ті польські міста, які прийняли свої права із Прус, „ті міста назвали його правом хелминським“ (Кистяківський, там-же). Власне назва цього права „Хельминське“ пішла від назви міста „Хелмин“. Гадають, що в цьому місті був апеляційний трибунал, дякуючи котрому право магдебургське, що приміювалося в Хелміні, шляхом судової практики відоізмінювалося, переутворилося, набравши де-яких особних рис. В XVI в.

*) Влад.-Буданов: Німецьке право в Польщі і Литві. Р. Іст. Бібліотека, XXIII, 107.

був вже виданий в Торні спеціальний збірник права Хелминського (1584 р.)*). Крім Польщі, право магдебургське вже в першій половині XIII ст. поширилося і в Чехах і на Мораві, зокрема в північних і північно-східних чеських містах.

Занесення у Польщу німецького мійського права в формах, вже досить розроблених в самій Німеччині, надзвичайно вплинуло на перебудову польських міст і на занепад в Польщі її колишнього старослов'янського мійського устрою. На погляд проф. Владимирського-Буданова власне з цього часу давній город став зватися „містом“ (польське слово *miasto* цілком відповідає німецькому *Stadt*, що має неозначений характер.) З Польщі німецьке муніципальне право і стало потроху поширюватися і на українських теренах. Організація українських міст на кшталт німецький почалася вже в XIV в. і торкнулася перш за все тих українських земель, які увіходили в склад „коруни“. Так одним із перших українських міст одержав привілей на право німецьке город Львів (1356 р.) од короля Казимира Великого. Але король Казимир дозволив русинам м. Львова, коли б вони не хотіли підлягати німецькому присуду, судитися і своїм правом (*Suae nationis jure*) під головуванням війта міста.**)

Міста-ж українські у Великому Князівстві Литовському набули право магдебургське в XV—XVI в. Звичайна путь, якою до міст українських прищеплювалося магдебургське право, це путь королівських привілеїв.

Сумніву не може бути в тому, що норми чужого, навязаного населенню наших міст, права мусили викликати цілу „революцію“ в місцевих взаємовідношеннях, бо норми цього права не мали нічого спільного з нормами права звичайового, національного, на підставі котрого правувалися до того українські міста. До того часу, — як це ми вже і підкреслювали, — між городом і його округою був певний і постійний зв'язок; земля і місто тягли один до одного, один одного доповнювали, один від одного залежали; або, — як виразно висловлюється професор Владимирський-Буданів, — „раніш місто було головою землі, головною громадою між іншими громадами, що творили землю. Землі склалися із менших громад, яких центром були також міста (пригорода), що підлягали центральній громаді“. (Див. проф. Влад.-Буданов: „Нѣм. право въ Польшѣ и Литвѣ“). На підставі ж норм права магдебургського місто цілковито відривалося від своєї округи, і його населення залишалося у своїх городських стінах зі своїми виборними на німецький зразок властями — бурмистрами, радами і лавами. Право це, — пише проф. Анто-

*) Див. про це у Кістяковського в згаданій його праці.

**) Romuald Hube: *Ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego*. Warszawa 1881 р. 10 ст.

нович, — „що було вироблено на чужому ґрунті, при інших умовах побуту і в досить далекі часи, не могло бути засвоєне мешканцями українських міст, в правничими поглядами і історичними спогадами, котрих воно не тільки не укладалося, але дуже часто розходилося в протилежному напрямі“ (В. Антонович: „Исследование о городахъ юго-западнаго края“, 165 ст.). Не дивно через це, що мешканці українських міст і після надання їм права магдебургського — так би мовити — тяглися до джерел стародавнього звичаєвого національного права. „Не дивлячись на всілякі утиски, — пише той же історик, — стремління до удержання старовинних громадських форм побуту виявляється в містах, які були наділені магдебургським правом, рівно як і у всіх других тубільних станів південно-руського краю: у селян, козаків, окочичної шляхти“ (там же, 170).

Цю-ж тенденцію до удержання норм свого рідного національного права з боку населення українських міст, яким надавалося магдебургське право, констатують і всі інші видатні знавці тогочасних правничих стосунків і взагалі тогочасного правного побуту. Так, напр., І. Новицький в одному із своїх трудів, який торкається історії „західно-руського“ селянства в литовський період нашої історії, між іншим підкреслює цікавий факт, що городські міщане (які вже повинні були правуватись на підставі норм права магдебургського) „змагалися иноді судитися самі по старому звичаю копним судом, але уряд не визнавав законности подібних рішень, бо вони порушали права його власної юрисдикції“ (І. Новицький: „Очеркъ истории крест. сословія ю.-з. Россіи в XV—XVIII в.).

„Основним і характерним рисом цього німецького мійського права на українськiм ґрунті, — пише зі свого боку про магдебургське право лівобічної України проф. Багалій, — являється бажання відокремити міщан в окрему замкнену в собі групу, яка би представляла по спроможності самотійну одиницю у соціальному й економічному значінні. Це годилося зовсім з устроєм Річі Посполитої, до якого по Люблинській унії мусила приєднуватися Русь. По польських поглядах, кождий стан повинен був займатися властивим своїм ділом: шляхта повинна володіти мечем і хлопами, духовенство — молитися, міщани — займатися промислами, торгівлею й ремеслами, хлопи — слухати своїх панів і оброблювати їх ниви. Однак українському народові трудно було вложитися в отсі рамки: се не гармонізувало з його мінливістю“.*)

Покликуючись на зауваження проф. Антоновича і пригадуючи

*) Багалій: Магдебургське право на Лівобічній Україні, (Рус. Іст. Бібліотека, т. XXIV, 398 ст.).

спостереження проф. Владимирського-Буданова, який „відкидав вагу звичаю в судових постановах магістратських судів“, проф. Багалій висловив думку, що найбільш наближався в данному разі до правди А. М. Кістяковський, який висловив гадку посередню, „що нарівні з писаним законом, який не лишився мертвою буквою, мав теж силу звичай, що зі свого боку змінював, инколи ж і заступав закон“.*) Тенденція до заховання і прикладання в практиці судів магістратських норм власного українського звичайового права тим більш зрозуміла, що норми права німецького, крім того, що були цілком чужі українському населенню в додаток відзначувалися суворістю і вже тому при їх прикладанню в практиці в багатьох випадках зовсім не відповідали правному почуттю української слов'янської людности. „Przeczytać Speculum juris Saxonici“, — писав ще Чацький, — które magistraty Saxonem zwali, a tam widzieć te prawa, których srogość oburza rozsądek.**)

На підставі привілеїв про надання права магдебургського українські міста, — як ми і зазначили вище, — одержували право адміністративної самоуправи і організації свого власного суду і де-якої автономії в господарчому відношенню.

Що торкається до самої організації місцевого самоуправління в містах, яким було надано магдебургське право, то організація ця далеко не була в усіх цих містах тотожня. Обсяг ділання місцевих органів і взагалі весь місцевий устрій залежав од багатьох причин і перш за все од самого характеру тих прав, які були закреслені у відповідному привілею при самому наданню кожному поодинокому місту магдебургського права.

В цьому відношенню міста з магдебургським правом поділялися на дві головні групи: міста, в яких мала чинність магістратська управа, і міста з управою ратушною. В той час, як в перших була більш-менш розвинена система самоурядування з цілою низкою визначених органів місцевої мійської влади, в других порядок самоурядування був дуже упрощений: ратушними містами і містечками керували вїйт і два-три бурмістри.

Нормально, на підставі збірників права магдебургського (Saxon, Roządek) судові органи влади відділювалися од органів влади адміністративної. Містом з магістратською управою керував магістрат, власне магістратська рада, в склад котрої увіходили бурмістри і райці. Це були органи адміністративні; в їх руках були зосереджені власне функції адміністративно-поліційні і фінансово-господарчі. Магістратські урядники повинні були дбати про забезпечення ладу та спокою в місті, „ежедневно сходясь въ ратушъ имѣть совѣтъ и старательство о всякомъ добромъ состояніи

*) Див. Д. Багалій, ib. 413 ст.

**) O litew. i polskich prawach. Tadeusza Czackiego. W Krakowie, вид. 1861, 31 ст.

градскомъ“.*) „Вони обов'язані були, — пише про їх функції на Лівобічній Україні проф. Багалій, — регулювати ціни за поживу, доглядати над однаковістю і докладністю мір і ваг та записувати в особну книгу ціну товарів, заборонювати гри — купальні огні, гру в кости, бійки, вечериці, арештовувати волоцюг і жебраків, п'яниць, вітрогонів, розпустників, старатися про будову й доладне утримання мостів, про чистоту в місті й накінці запобігати проти пожарів“.**) Магістрат повинен же був дбати про стягнення в мійську „скриньку“ (городську касу) визначених податків — від млинів, броварень, гончарень, лазень, гостинних дворів, різницьких лавок, від купців за провадження торгівлі в місті — „вагове“, „помірне“ і т. д. Кількість бурмистрів і райців в поодиноких українських містах була не однакова.

Що-ж торкається судівництва, то останнє (власне по справах карних) мусила провадити так звана лава, яка під головуванням вїйта складала із себе колегію із 11 лавників***) (присяжних), однак для винесення присуду могло бути і менш суддів: 6, 4, навіть 3. Але в дійсності адміністративні органи і бурмистри і радці теж увіходили у склад магістратського суду і взагалі провадили судівництво, хоч по Саксону і Порядку†), які були в ужитку на Україні, судова влада належала лише вїйту і лавникам. Характерно між иншим, що вже у XVIII в. проект „малоросійських прав“, про котрий ми згадаємо нижче, в цьому відношенню „відступав від провідних книг магдебургського права“,††) зафіксовуючи і на Лівобережжю „живу дійсність“.†††) Таким чином суд не був в магдебуріях фактично відділений від адміністрації; фактично „рада“ зосереджувала у своїх руках і суд і адміністрацію. „І державна влада і самі міщане неясно уявляли собі різницю між бурмистрами, радцями і лавниками“, пише про устрій в містах з магдебургським правом проф. Владимирський-Буданов.

Приписи королівських привілеїв про відділення судової влади від адміністративної частини в самій основі порушались. Зокрема часто траплялися такі порушення в містах з довічними вїйтами. „Всякі судові справи, — пише той-же професор, — карні і цивільні, переводяться спільно урядом, себ-то лейтвїйтом, бурмістром, радцями й лавниками. З другого боку, лавники, нарівні з радцями беруть участь в справах адміністрації“. Порушався в корені

*) Права, 761 ст.

**) Ibid., 426—427.

***) В Магдебурзі було 11 присяжних суддів, 12-м був вїйт по числу апостолів без Юди, „а вїйт уявляв Особу Спасителя“ (див. у Вл.-Буданова, ib.).

†) Porządek Варфоломея Гроїцького, про котрий див. вище.

††) Багалій, ib.

†††) Ib.

ї принцип довічності лавників на їх уряді: „Замість довічності, прийнявся звичай, вибору лавників на неозначений час“.*)

Що-до апеляції, то тут не додержувалися фактично якогось сталого порядку — ясно закресленого: на рішення магістратського суду апелювали і до місцевого старости**) і до короля; крім того, вищою апеляційною інстанцією для магістратських судів вважався і суд міст з взірцевим магдебургським устроєм: так для Галичини (воєводства Руського) і Поділля Львівський магістрат був вищим апеляційним судом.***) На лівобережну-ж в гетьманщині апелювати треба було до полкового суду або полкової канцелярії, а в половині XVIII в. до генерального військового суду.†)

Головна ролля в містах з магдебургським правом належала війту, який знаходився на чолі мійської управи. Війта призначав король і иноді доживоття, але війта в де-яких містах на підставі королівського привілею і обирало місцеве міщанство з підтвердженням потім цього обрання королем. Иноді війтами іменувалися місцеві старости, і це тягло за собою до тяжких наслідків, позаяк місцева самоуправа попадала тоді вже і в безпосередню залежність од замкового уряду. Зокрема тяжко це відбивалося на становищу місцевого мійського населення з огляду на тенденцію польської влади іменувати війтами лише католиків (поляків).

Що торкається інших урядових осіб в місті — бурмистрів, радців, лавників, то їх повинно було обирати із місцевого посольства — православних, католиків або уніатів.

Жиди-ж мали свій власний кагальний устрій.

В більш ширшому обсязі ми спинимося на адміністративному і судовому устрою в наших магдебуріях, коли будемо оповідати про „Населення“ в Литовсько-Українській державі.

Безумовно заведенням і в українських містах самоурядування на підставі норм права магдебургського переслідувалася якась визначена ціль. Проф. Антонович, між иншим, висловив думку, що тогочасний уряд (польський) шляхом наддання містам самоурядування по магдебургському праву хотів цією мірою врятувати міські громади від економічного занепаду, бо добробут міського населення значно підупадав, дякуючи ріжним „поборам“ і утискам з боку місцевої старостинської влади і замкових „феодалів“. Зауваження це цілком слушне; цю саму ціль переслідували королі польські, надаючи привілеї на право магдебургське

*) Див. Влад.-Будановъ: Німецьке право в Польщі і Литві, Рус. Іст. Бібліотека, т. XXIV, 273 ст.

*) Див. у Антоновича: Українські міста. Рус. Іст. Бібліотека XXIV, 344—345.

**) Див. у Вл. Буданова: Німецьке право в Польщі і Литві; ib., 182.

†) Див. про це у Багалія; ib. 431, 433.

і чисто польським містам; зокрема енергійно переслідував цю ціль польський король Казимир Великий. Але безумовно важливу підставу має також і думка проф. Леонтовича,^{*)} який вбачав в цій мірі тісний зв'язок з процесом польонізації литовсько-українських областей, тим більш, що ця міра (заведення права магдебургського на Литві і Україні) як раз совпадала по часу з першими спробами унії Литви з Польщею. Цю-ж думку (про польонізацію краю шляхом заведення права магдебургського) підкреслює дуже яскраво в своїх працях по західно-руському праву і проф. Владимирський-Буданов: „В Литовсько-Руській державі й Галичині, — пише проф. Владимирський-Буданів, — католицизм і польонізація розповсюднилися перш над усе через магдебургське право й головне через ділання міських магістратів та цехової управи“ (Вл.-Будановъ, там же). І дійсно: заводячи на Литві і на Україні устрій міст на німецький зразок на підставі норм права магдебургського, що було значно вже пройнято і чисто польською стихією, з огляду на попереднє вживання його в практиці етнографічно-польських міст, польський уряд безумовно тим самим руйнував стародавній устрій українських міст, розривав зв'язки міста з територією, що тяглася до нього; примушуючи-ж українські міста правуватися по праву *magdeburskiemu* в польській його переробці і на підставі польських збірників цього права, уряд вже тим самим надавав містам польське обличчя, поширюючи польонізацію в краю. Ми з тим більшим правом можемо поділити цю думку, що власне ті збірники магдебургського права, які були в ужитку на Україні, містили в собі німецьке право в польській переробці „Зерцала Саксонського“.

Відомі взагалі дві категорії таких збірників латинські і власне польські. Із латинських переробок *Sachsen Spiegel*'я відомий збірник Миколи Яскера; збірник цей був виданий за короля Сигизмунда I в 1535 р. в Кракові. Із польських відомі: I. Збірник права магдебургського (*Speculum Saxorum*) в перекладі на мову польську Павла Щербича, що був королевським секретарем, а з початку Львівським синдиком. Збірник цей поділявся на три частини: 1. *Speculum Saxorum*, 2. *Jus municipale* і 3. *Prawo Chelminskie*. Наголовок його був такий: „*Saxon, sev prawa Polski Majdeburskiy, nazywaiace Speculum Saxorum*“. Виданий був цей збірник в останній чверті XVI в. власне в 1581 р. II. *Porządek sądów y spraw mieyskich prawa magdeburskiego*, складений Барфоломеем Гроїцьким. З початку *Porządek* не мав характеру збірника законів; це було лише руководство до вивчення права магдебургського і лише з часом *Porządek* набрав офіційне зна-

^{*)} Леонтовичъ: Къ исторіи административнаго строя Литовскаго государства.

чиння. *Porządek* Гроїцького був виданий де-кілька разів: в 1560-х років — це перше видання. Друге видання — в 1616 і 1629 р. в Кракові і третє видання вже у другій половині XVIII в 1760 р. в Перемишлю.

По компетентному свідченню проф. Кістяківського, *Porządek* Варфоломея Гроїцького й була та книга, на яку переважно перед другими збірниками права магдебургського спосилалися в своїй практиці суди в Польщі, Литві і Україні. Той же автор (Вартоломей Гроїцький) склав ще т. звані *Artykuły prawa Magdeburgskiego. Porządek*, а також і *Saxon*, і проф. Багалій*) вважає зі свого боку „провідними книгами магдебургського права в литовсько-польський період“, які і були в ужитку в судах Польщі, Литви і Правобічної України. З Правобічної-ж України ці книги розширилися і по Лівобережжю, але пізніше, позаяк в порівнянні з правобічними містами міста України Лівобічної дістали магдебургське право пізніше (XVII і XVIII в.). Таким чином *Saxon* Щербича і *Porządek* Гроїцького і були тими книгами права магдебургського, які були в ужитку в магістратських судах на Україні і після повстання Богдана Хмельницького.

Отже ми бачимо, що магдебургське право поширювалося у нас шляхом використання в урядовій практиці окремих збірників цього права — збірників,**) що були складені польськими компільторами мовою польською. Ужиток на Україні цих польських збірників магдебургського права в відомій мірі з'являється зрозумілим, бо право магдебургське, — як ми і зазначили, — прийшло до нас з Німеччини вже через Польщу і перш ніж почало примінюватись на наших теренах вже досить довгий час примінювалося на територіях етнографічно-польських, де і було перероблено польськими юристами і шляхом судової практики в польських судах набрало в себе і елементу польського. Ясно, що уживання польських збірників права магдебургського, — як ми і зазначили вище, — не могло не ширити і на українських теренах ідею „польськості“, сприяючи польонізації краю.

Однак, починаючи вже з другої половини XVII в., на Україні робилися спроби по перекладу „*Saxon'a*“ і „*Porządk'u*“ на „руську“ мову. Зокрема-ж такі спроби, — а разом і спроби по складанню самотійних збірників магдебургського і взагалі діючого в той час на Україні права — почали ширитися у XVIII в. власне

*) Див. його: Магдебургське право на Лівобічній Україні, (Рус. Іст. Бібліотека, т. XIV, 406 ст., 412 ст)

**) Таких робіт в ужитку на Україні в той час було чимало „Всі вони, — як зауважає проф. Дювернуа, — знаходяться в зв'язку, більш менш віддаленому, з подібними-ж роботами на Заході, але жадна не обійшлася без польської переробки“. (Див. Н. А. Дювернуа: Изъ курса лекцій по гражданскому праву. СПб. 1889, курсив наш).

у другій його половині; по виразу проф. Багалія юристи „мусіли“ складати для своїх практичних потреб збірники діючого права з витягами із Литовського Статуту „Саксона“, „Порядку“ і навіть указів російського уряду. Так, в 1760 р. з'явилася „Книга указная Василя Петрова сына Кондратьева, коштомъ и трудами его в 1760 году здѣланная для себя“ з витягами із Лит. Статуту, Саксона, Порядку і навіть з Уложення царя Олексія Михайловича. Тому-ж автору належить також „Книга Статутъ и прочія права малоросійскія и другія служащія къ тому переписки трудовъ и собранія Василя Петрова сына Кондратьева“. Мова всіх подібних компіляцій із Саксону і Порядку і перекладів з них була вже власне мовою мішаною російсько-українською, через те, що в другій половині XVIII в. польська актова мова на Лівобережжю почала вже уступати потроху місце мові російській. Але вже й перед тим — ще в першій половині XVIII в. — була зроблена, з доручення російського уряду (указ 1728 р.), спроба загальної кодифікації „малоросійських прав“ шляхом утворення спеціальної на те комісії, на чолі котрої в 1734 р. перебував генеральний суддя Борозна. Комісія ця й занялася перекладом з мови польської на російську законів, що діяли на Україні. Крім перекладу Литовського Статуту (про що вже було вище), комісія ця переклала також Зерцало Саксонське з польської редакції Щербича, цивільне Магдебургське право з редакції того-ж Щербича („*Saxon seu prava Polski Magdeburgskiy*“), право Хелминське, а крім того і Магдебургське право, що було видане мовою латинською Миколи Яскера. В наслідок робіт цієї комісії був складений в 1743 р. проект своду „малоросійськихъ правъ“ („Права, по которымъ судится малороссійскій народъ“); в склад цього збірника, що не був однак стверджений владою, увійшов між іншим 26-й уступ, що містить в собі постанови, які відносилися до мійського самоурядування в гетьманщині на підставі норм магдебургського права. На думку професорів Кістяковського і Багалія*) оцей власне 26 уступ „Прав“ і з'являється головним джерелом для з'ясування тих порядків, які існували в дійсності на Лівобережній Україні в її містах, що правувалися на підставі магдебургського права, через те, що комісія, що складала проект своду, брала під увагу умови місцевого життя і одступала в поодиноких випадках од основних джерел — Саксона і Порядку, які були складені ще в XVI в.

Сумніву не може бути в тому, що на нормах права магдебургського, яке примінювалося в Польщі, Литві і Україні, досить виразно відбилися і впливи права римського, в якому в той час були добре свідомі тогочасні юристи і зокрема різні компі-

*) Див. *ibid.* 415.

лятори поодиноких правничих норм. Та і взагалі на чисто німецькому магдебургському праві впливи права римського, яке панувало тоді в Зах.-Європі, відбилися досить помітно. Тхнення римського права і надавали праву магдебургському в уяві тогочасної правничої думки особливий авторитет. Всім цим, на погляд проф. Кістяковського, і можна зясувати через що така книга, як *Porządek* Варфоломея Гроїцького — книга цілком приватного походження, що з початку мала характер руководства для вивчення магдебургського права, зробилася в решті книгою діючих законів, книгою, „на котру судді Польщі, Литви і нарешті і України раз-у-раз спосилялися і котру постійно цитують в своїх присудах“ (Кістяковський, там-же, 79).

Магдебургське право, — як ми вище і зауважили, — надавалося нашим містам королівським привілеями; але не тільки виключно королі надавали це право: окремі поодинокі великі пани-землевласники, використовуючи в своїх маєтностях середньовічні „феодальні“ права, також надавали иноді привілеї на право магдебургське тим чи иным містам і містечкам, що знаходилися в межах їх панських володінь. З огляду-ж на те, що пани, надаючи містам магдебургське право, вносили в привілеї різні обмеження з метою удержання у своїх руках повної влади над мійською громадою, становище приватно-панських міст з правом магдебургським було ще більш тяжким, ніж міст, які одержали ці привілеї од короля.*) Проф. Влад.-Буданов характеризує магдебургське право в панських містах, як право цілковито залежне од волі діди́ча і не забезпечене урядом. Самосуд і управа в цих містах — на думку названого вченого — були позірні: „як суд, так і управа належали властиво до замку“. „Висшою судовою інстанцією лишається замок, себ-то губернатор, призначений паном“.**)

В час гетьманщини і наші українські гетьмани в поодиноких випадках дбали про закріплення права магдебургського в де-яких із українських міст, мабуть, змагаючись цією мірою підтримати їх торговельне значіння і економічний добробут.

Правом магдебургським (або, як його звуть иноді наші джерела, право „майтборське“) наші міста почали наділюватися вже з кінця XIV століття. Перші міста взагалі в цілій державі Литовсько-Білорусько-Українській, в яких було заведено управління по магдебургському праву, були — Вільна і Троки (в 1387 р.). В 1499 р. одержав право магдебургське Полоцьк, також Минск. Із українських же міст раніш других одержали це право ті міста, які

*) Див про це у Антоновича: Українські міста, Рус. Іст. Бібліотека, XXIV, 352 ст.).

**) Див. у Вл.-Буданова: Німецьке право в Польщі і Литві, іб., 274—276.

раніш других підпали під безпосередню владу польську, а власне міста Руси Червоної і Зах. Поділля. Так, напр., Львів, — як ми вже згадували, — одержав привілей на німецьке право ще в 1356 році. Із міст сучасної Наддніпрянщини одержав привілей на магдебургське право раніш других Кам'янець на Поділля. Як гадають, Кам'янцю право магдебургське було надано ще кн. Коріатовичами в кінці XIV ст.; в 1448 р. його одержали на Поділля Смотрич, Хмельник, Червоногород. За Кам'янцем і іншими містами на Поділля скоріше других одержали це право ті міста, що географічно знаходилися ближче других до Польщі: Кременець — в 1431 р., Луцьк — 1432 р., Володимир на Волині в кінці XV ст., Ковель — в 1518 р. Київ і Житомир одержали привілей на магдебургське право коло половини XV в.**) Чигирин одержав надання на магдебургське право в 1592 р., Канев — 1600, Винниця коло 1630 р. Із міст Лівобережної України по праву магдебургському правувалися Чернігів, Стародуб, Ніжин, які дістали привілеї на магдебургське право за панування Сигизмунда III, Яна Казимира і Володислава IV,**) Переяслав, Остер, Козелець, Мглин, Погар, Полтава і Новгород-Сіверський. Із цих міст Переяслав одержав привілей на магдебургське право ще за панування Степана Баторія в 1585 р.

Ми зазначили вище, що право німецьке прийшло до нас через Польщу. В цій останній право німецьке значно спричинилося до зруйнування колишнього старовинного слов'янського її устрою і до переутворення самої Польщі в своєрідну „федерацію панів,***) в своєрідну шляхецьку республіку. В сфері життя державного німецьке право сприяло власне значному підризу королівської влади, вплинувши надзвичайно на корінну зміну соціального устрою Польщі. На погляд компетентного знавця цього права проф. Владимирського-Буданова німецьке право цілковито змінило уклад життя сільського населення в Польщі, його особові і маєткові права; воно-ж одночасно сприяло переутворенню самого поняття про місто на цілком нове і надало організації міського життя цілком інший вигляд, цілком нову правно-побутову форму. Оскільки міцні були впливи права німецького в стародавній Польщі, свідчить, хоча би те, що в де-яких сумежних з Німеччиною польських територіях право німецьке сприяло майже цілковитому винародненню місцевого польського елементу. Так, напр., по свідченню того-ж вченого, наслідком розповсюдження

*) Див. у Антоновича: Українські міста, *ibid.*, 347. Прім. Подослідженню Грушевського Київ дістав магдебургське право не в половині XV в., а за В. кн. Олександра. (Вт., 230.).

**) Див. у проф. Багалія: Магдебургське право на Лівобічній Україні (Р. Іст. Бібліот., т. XXIV, 388 ст.).

***) Вираз проф. Владимирського-Буданова.

німецького права в Шлезьку з'явилася там майже повна згуба словянської народности; вже в XIV віці німецьке право було так розповсюджено в Шлезьку, що на підставі його там правувалися вже тоді не тільки всі міста, але навіть і села. В XV віці німецьке право виперло совсім з польських сел і міст колишній їх словянський устрій. В решті-решт — по влучному виразу проф. Владимирського-Буданова — склалося так, що „Польща стала більш німецькою, ніж сама Німеччина“ (Див. Влад.-Буданова: „Німецьке право в Польщі і Литві“). Отже не дивно через це, що через Польщу і німецьке муніципальне право проникло і то вже в готових формах й на Україну, яка після унії 1569 року майже в цілому вже комплексі своїх земель знаходилася у складі польської держави, і, хоча право німецьке й не розвинулося тут так, як на території самої „коруни“, себ-то, на території власне польській, але і на Україні німецьке мійське право в польській вже його переробці спричинилося значно до перебудови старовинного устрою українських міст на нових німецьких підвалинах. Додамо ще до вище нами зазначеного, що, на погляд проф. Багалія, сфера розповсюдження німецького мійського права була на Україні значно ширша, ніж можна було думати. По дослідях названого вченого німецьке мійське право примінювалося не тільки виключно в судах магістратських, але почасти навіть і в судах полкових і сотних; в цих останніх судах німецьке мійське право з'являлося ніби як „доповнення до Литовського Статуту“.*)

Право магдебургське проістнувало на території б. російської України аж до 1831 року, коли вже при царі Миколі I-му чинність цього права була припинена; з того часу в бувших українських „магдебуріях“ був вже заведений устрій на основі загально-російських законів.

Про право магдебургське на Україні — див. зокрема: 1. Володимира Антоновича: „Українські міста“; 2. Влад.-Буданова: „Німецьке право в Польщі і Литві“; 3. Багалія: „Магдебургське право на Лівобічній Україні“ (в укр. перекладі надр. в т. XXIII—XXIV Рус. Іст. Бібліотеки у Львові 1904 р.); 4. Кістяковського: Права, по которымъ судится малорос. народъ. (Кіев. Ун. Изв. 1875 р. 1876, 1877, 1878 р. і окремо); 5. Тарановського: „Обзоръ памятниковъ магдебургскаго права западно-русскихъ городовъ Литовской эпохи“ Варшава 1897.; 6. Н. Теличенка: Очеркъ кодификаціи малорос. права“. (Кіев. Старина за 1888 р. і окремо). Див. також „Акты, относ. къ исторіи западной Россіи“. томы I—V.**)

*) Див. у Багалія: *ibid.*, 411 ст. і др.

**) Див. також Грушевського: *Історія України-Руси*, Vт.

Пам'ятники права польського.

В другій половині XIV століття при королі Казимирі В. ціла визначена українська територія т. зв. Червона Русь підпала під польську владу, яка вже з того часу й почала вживати заходів для заведення тут устрюю на польський зразок і для поширення і зміцнення тут положень права польського. В склад Червоної Руси, крім землі Галицької, увіходили ще і слідуєчі західно-руські землі: (Львівська, Перемишльська і Саноцька); в складі земель „коронних“ вони і складали разом т. зв. „Руське воєводство“. Пізніше у склад останнього увійшла і земля Холмська. Крім цих земель, до Польщі були приєднані (пізніше) Західне Поділля і земля Бельська. На Русь Червону в 1433 році король Володислав-Ягайло і поширив чинність польського земського права шляхом надання особного привілею (частини т. зв. Едлинського привілею 1430 р. про шляхецькі вольности). Із Галичини-ж і других західно-українських земель, що підпали під окупацію Польщі, рівно ж і безпосередньо із цієї останньої, положення права польського почали проникати з того часу і в центральні українські землі і зокрема на Волинь, з якою Галичина складала довгий час одну державу Галицько-Волинську або Галицько-Володимирську і від замахів на прилучення якої (Волині) до складу коронних земель Польща в XIV ст. відмовилася вже остаточно лише в 1377 р., після довгої і упертої боротьби з литовцями. Унія 1386 року Литви з Польщею безумовно ще більш відкрила двері для поширення впливів польського права і в центральних землях України на території держави Литовської. Особливо стали помічатися ці впливи з другої половини XV в., коли вже впала удільна незалежність Волині, Поділля і нарешті Київщини (1471 р.), і землі ці були вже остаточно приєднані до Литовської держави.

Які-ж збірники законів польських мали чинність і на українсько-етнографічних теренах? До таких збірників права польського, що мали чинність на з.-українських теренах України, відноситься перш за все Вислицький Статут 1347 р.

Статут Вислицький був ухвалений і оголошений, по свідченню Длугоша († 1480), в неділю Laetare — 11 березня 1347 р. на зїзді генеральному (*generale et grande conventum*) достойників Малої і Великої Польщі (прелатів і баронів). Але в польській науковій літературі (Ниве) давно вже висловлена думка, що це зібрання було нічим іншим, як одним із трьох звичайних судових віч, що одбувалися щорічно у Вислиці; із цих віч одно звичайно припадало на неділю Laetare. У вічу 11 березня 1347 р., вічу, на котрому був ухвалений Статут, брали участь король (Казимир Великий) і земські чини. „Душою“ справи видання Статуту був сам король, який мріяв про те, щоби поставити в краю правосуд на певну височінь.

Вислицький статут поділюється на дві частини. Розпочинається Статут передмовою короля, в якій король підкреслює ціль, яку він переслідує, а саме усунення різних огріхів і упущень із тогочасного судівництва шляхом видання законів писаних. На погляд Губе*) головним редактором Статуту Вислицького була особа духовного стану, на що вказує уживання в Статуті зворотів, які зустрічаються в Декрегаліях; на це вказує також і покликання на Св. Письмо. Той-же вчений допускає також участь в редагуванні Статуту і Нотаріуша королевського суду в Кракові, котрий заводив вічеві постанови до книг судових.

В склад першої частини Статуту увіходили перш за все приписи, які торкалися судівництва, далі постанови, що відносяться до права цивільного і нарешті карного. В обох частинах 59 артикулів первістних, пізніше кількість артикулів збільшилася до 113. До статуту увійшли і пізніші додатки; до останніх належали т. зв. преюдикати, під якими треба розуміти судові рішення, що заховували зразкові норми; цих приписів правних в аналогічних, очевидно, випадках і повинні були додержуватися суди. Преюдикати в Статуті обіймають 25 уступів; крім преюдікатів, в Статут пізніше увійшло ще й більш 20 законодавчих додаткових розпоряджень — т. зв. *extrawaganty* (*extravagantes constitutiones*), які і доповнювали основні засадничі постанови Статуту. Ці додатки до Статуту, очевидно, схвалювалися на судових вічах в час королювання Казимира.

В Статуті, що був писаний мовою латинською, маються, як ми і зазначили вище, норми права цивільного і карного. Джерелом цих норм було стародавнє польське звичайове право. Чимало норм і характеру процесійного — про суддів (*de iudicibus*), про позви (*de citationibus*), про свідків (*de testibus*), про судові доводи (*de probationibus*); єсть також дуже цікаві постанови про давність (*de praescriptionibus*), про спадщину без тестаменту (*de his qui ab intestato succedunt*) і низка постанов, які торкаються різного роду злочинів: про вбивство (*de homicidio*), про розбій (*de raptoribus*), про крадіж.

Цей пам'ятник давнішого права польського виявляє для нас, українців, цікавість вже тому, що Статут цей містить в собі дуже багато норм майже тотожних з нормами нашої Руської Правди, що дає підставу поділяти по часті думку Раковецького про чинність Руської Правди не виключно на етнографічно-руських територіях, а навіть і в Польщі. На цю обставину, покликаючись на працю Раковецького, звернув увагу проф. Леонтович в своєму відомому труді „Русская Правда и Литовський

*) Romuald Hube: Ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego. Warszawa. 1881; 54 ст.

Статутъ“, про що ми і згадували в свій час. Так, проф. Леонтович, констатуючи дивну тотожність постанов Вислицького Статуту і Руської Правди, вказує на 34 артикул Статуту про крадіж бджол і на 69 артикул Троїц. списку Руської Правди, на 36 артикул Статуту, що розповідає про рани у сваді або без сваді, і на 4 і 5 артикули того-ж списку Руської Правди, на артикул (55) Статуту про увязання пана у спадщину бездітного кметя і на 85 артикул Троїцького списку Правди, на 57 артикул Статуту про штраф за убивство кметем (смердом) другого смерда і на аналогічну постанову Руської Правди в 71 арт. Троїцького списку, на артикул Статуту про „віно,“ яке бере із батьківського майна дочка, при чому спадщина, за відсутністю синів, йде до короля, і на постанови Руської Правди (85, 86, 89 артикули Троїцького списку Рус. Правди) і т. д. Безумовно, що старовинне право народів словянських мало дуже багато спільних, навіть тотожних норм, але це не дає підстави відкидати гадку про можливу чинність Руської Правди до видання збірнику писаних польських прав і на території польської, зокрема коли ми згадаємо, що Польща до Казимира Великого, до видання Вислицького Статуту, такого збірника не мала, і все її писане законодавство складали лише грамоти королів шляхті, містам і т. п. на різні вільготи; звичайно-ж кожна польська земля правувалася на підставі свого місцевого звичайового права, в кожній з них був свій власний *zwyczaj ziemski* (*consuetudo terrae*).

Це все і дає підставу до висновку, що писаний збірник словянського „руського“ права, який виявляла собою „Руська Правда,“ міг фактично бути в ужитку, хоча би тільки частинному, до видання Вислицького Статуту і на території етнографічно-польської, принаймні на територіях, що граничили з землями „руськими“. Цьому могло сприяти і те, що латинська мова, яка була в офіційному ужитку в законодавстві польському (переклад прав польських і мазовецьких з латинської на польську мову трапився значно пізніше — в р., 1449, 1450), не була зрозуміла населенню, і в цьому відношенні мова Руської Правди, отже мова збірнику словянських руських звичаїв, що містив в собі багато тотожних звичайовому польському праву норм, могла лише допомагати поширенню чинности Руської Правди і в самій Польщі. Крім проф. Леонтовича, думку Раковецького про можливу чинність Руської Правди і в давнійшій Польщі і в других словянських землях поділяють по часті і другі російські автори, як, напр., проф. К. Алексєєв (Див. його — „Объ имущественныхъ отношеніяхъ супруговъ по древнему русскому праву“; Чт. въ Общ. Ист. и др. Россійскихъ 1868, кн. 2, 67).

Для Великої Польщі досить скоро після ухвали і оголошення Вислицького Статуту (Малопольського) був виданий при тому-ж

королі Казимирі окремий Статут (Великопольський) в Петрокові. Статут цей складався головню із місцевих звичаїв, норм права карного і зокрема права цивільного, також і постанов процесійного характеру.

В обсязі права цивільного в Статуті домінують постанови, що регулюють право родинне і спадкове, постанови про організацію опіки над неповнолітніми, про повинність братів відносно сестер, які не видані були заміж за життя батьків, про поділ спадщини після батька між синами і т. д.

Статут поділяється на дві частини. Всіх артикулів менш 50.

На погляд Губе,*) різниця між обома польськими Статутами (Вислицьким і Великопольським) покладається головню в тому: 1) що Статут Вислицький регулював і реформував існуючі звичаї, в той час, як у Статуті Великопольському мова йшла не про поліпшення існуючого, а головне про заховання того, що єсть; 2) Статут Вислицький зачіпав головним чином право „судове“, а Статут Великопольський торкався в більшості своїх приписів відношень „родових“, інші-ж його постанови мали здебільшого характер додатковий до аналогічних постанов Статуту Вислицького. Це все надавало Статуту Великопольському характер устава місцевого, провінціального. Але між обома Статутами помічалася, крім того, і ще одна істотня різниця: в той час, як в Статуті Вислицькому значна частина норм регулювала інтереси селянські, в Статуті Великопольському центр ваги займало рицарство, шляхта. В Статуті Великопольському, — як це констатує і Губе, — мається лише один артикул, який безпосередньо відноситься до охорони стану кметей і який був внесений у Статут, — як висловлюється той-же вчений, — по вимозі самого короля і з покликанням на право Боже.***) Артикул цей (XXXIX) розповідає про те, „що кари, виміряні на рицаря і зобов'язання, що походять з поруки данної рицарем, не мають спадати на неповинних його кметей“***)

Постанови Статуту Великопольського — як зауважено вище — ніби доповнювали Статут Вислицький і в цьому відношенню обидва Статуту, що з'явилися в результаті настирливих змагань короля Казимира упорядкувати судівництво на теренах Польщі і досягнути можливої одностайности правних приписів в обох частинах його володінь (у Великій і Малій Польщі)†) й можна

*) ib. 75, 76 ст.

**) „Ex jure divino tenetur, quod iniquitas unus alteri non debeat obesse.“, (так починається цей артикул).

***). Ниве. 1881, 220 ст.

†) У склад „Великої“ Польщі увіходили давні корінні польські землі; що-ж торкається до „Малої“ Польщі, то із етнографічно-польських земель у її склад увіходили землі Краківська і Сандомирська. Після-ж окупації Польщею західно-українських земель, крім воєводств Краків-

розглядати, як один пам'ятник права польського XIV в. В науковій літературі польській висловлені були і погляди поодинокими ученими про видання, крім Статутів провінціальних Малопольського, Великопольського і загально-польського Статуту для цілого краю, який і був оголошений у Вислиці в 1368 р. Цього погляду додержувався між иншим Гельцель.*). Названий вчений висловив власне гіпотезу, що були видані 4 Статута Казимира: 2 Малопольських — на законодавчих вічах у Вислиці в роках 1347 і 1354—1356 і один Великопольський, ухвалений в лютому місяці на вічу в Петрокові, нарешті-ж у 1368 р. у Вислиці був оголошений і Статут сводний загально-польський для цілого краю. Але ця гіпотеза Гельцеля про існування чотирьох окремих Статутів короля Казимира, гіпотеза, яку між иншим поділяв Маційовський і де-які інші польські вчені, була в свій час опрокинута гр. Стадницьким і пізніше Губе**). В якому саме році з'явився Статут Виислицький, питання це в решті спеціальне, яке мусить цікавити істориків польського права; важливо лише запам'ятати, що Статут цей був складений в XIV віці. На мову-ж польську Статут був перекладений вперше вже в XV в. Із перекладів Статуту на мову польську відомий переклад Свентослава із Воцешина, доктора і кустоша Варшавського костьола св. Іоанна (переклад зроблено біля в 1449 р.). Переклад цей надруковано у Лелевеля: „Historyczne pomniki języka i uchwał polskich i mazowieckich z wieku XV i XVI go, t. I. Księgi ustaw polskich i mazowieckich na język polski w latach 1449, 1450, 1503, 1451 przekładane“. Wilno. 1824.

Статути Короля Казимира дійшли до нас в низці поодиноких рукописів XV в.,***) але вже в кінці того віку (XV) появилися в друку два видання Статутів Казимира Відкриття і наукова робота рукописів провадилася польськими вченими з початку XIX в. (Чацький, Бандке, Лелевель). Статут Вислицький по т. зв. Флоріанському рукопису, що знаходиться в бібліотеці Августинів, в Санкт-Флоріанському кляшторі, в Гірній Австрії, видав між иншим в Празі в 1880 р. Jireček в своїй „Своді Законів словянських“ (Swodzakonův slovanských).

ського і Сандомирського, „Мала“ Польща мала в своїй складі воєводства Руське (Галицька, Львівська і Холмська землі) і Бельзське; також воєводство Люблинське. Воєводства-ж Київське, Волинське, Брацлавське і Підляшське увійшли у склад Малої Польщі вже після унії 1569 р., а в 1635 р. ще й воєводство Чернігівське

*) Див. Antoni Zygmunt Helcel: Starodawne prawa polskiego pomniki. W Warszawie 1856 г.

**) Див. Hube: Ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego, 34.

***). Із тих рукописів, Вислицького Статуту, що дійшли до нас, на погляд Губе, рукопис видана Бандке (рукопис „В. IV“) представляє Вислицький Статут в його оригінальному укладі, який відноситься до другій половини XIV в. (Див. про це у Губе, 16, 47 і др. ст.).

Хоч Статут Вислицький і був писаний мовою латинською, але впливів права римського в ньому майже не помітно. Старе польське законодавство, по виразу проф. Алексєєва, „в основі своїй залишилось народнім. Воно твердо заховало словянську основу“.*)

Статут Вислицький був надрукований у B a n d k e: „Jus polonicum“ (Warszawa 1821), у Lelewela: „Historyczne pomniki języka i uchwał polskich i mazowieckich z wieku XV i XVI. Tom I. Księgi ustaw polskich i mazowieckich na język polski w latach 1449, 1450, 1451 i 1503 przekładane“ (Wilno 1824). Див. також: Helzel: „Starodawne prawa polskiego pomniki“, W Warszawie 1857; R. H u b e: „Ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego“ Warszawa 1881.

Також див. в „Своді законів словянських“ Г. Ієречека (Svod zákonův slovanských, zpořádal Dr. Hermenegild Jireček v Praze, 1880).

Вже у XV в. зі Статуту Вислицького (латинського його тексту) для „руських“ земель, котрим надавалися привілеї на польське цраво, був зроблений переклад на мову „руську“. Переклад Статута Вислицького з латинської на мову „руську“ залишився в де-кількох рукописах. Один з цих рукописів (XV в.) із „Кормчої книги“ Новгородського Софійського собору знаходиться в Румянцевському музею в Москві (надруков. в І. т. Актів Запад. Росії), другий (XV в.) в бібліотеці гр. Замойських, а третій (XVI в.) в бібліотеці гр. Тарновських.**)

Як свідчить проф. Леонтович,***) мова перекладів більш стара, ніж мова Литовського Статуту. В „руській“ мові перекладів зустрічаються цілі вирази і правничі терміни, що нагадують „Руську Правду“; замість „кметь“ вживається, напр., слово „смерд“ і т. д. Характерно дуже, що перекладчики мали, очевидно, в розпорядженні не тільки латинський, але і чеський текст Статуту; на жаль, тогочасний чеський переклад до нас не дійшов. „Tyto ruské texty, — пише Ієречек,†) — mají tu zvláštnost do sebe, že zpořizeny jsou s použitím textu nejen latinského. ale i českého, o kterémž jinak nijaké stopy není“.

Статут Вартський 1420—1423 р. короля Володислава-Ягайла.

Другим пам'ятником права польського, норми котрого вже з XV століття почали ширитися потроху і в сусідніх з Польщею землях В. Князівства Литовського, був Статут Вартський (Statuta Wartensia) 1420—1423 р. короля Володислава-Ягайла.

Як і Статут Вислицький, Статут Вартський уявляв собою збірник норм старого звичайового польського права і був напи-

*) Див. Чт. въ Общ. ист. и др. Россіскихъ, 1868, кн. 2, 61 ст.

**) Див. Jireček: Svod zákonův slovanských. V Praze 1880.

***) Див. Леонтовича: Русская Правда и Лит. Статутъ.

†) Див. Jireček, ib. Předmluva.

саний мовою латинською.*) Статут Вартський був ухвалений на зїзді представників обох частин Панства Польського (Великої і Малої Польщі) у Варті 1423 р. у панування короля Володислава-Ягайла. Це був перший загальний для обох частин держави праводавчий зїзд у Польщі, в котрому брали участь вище католицьке духовенство (архиєпискуп, єпискупи, прелати) і вищі достойники (воєводи, каштеляни, як Великої, так і Малої Польщі). Отже то́му і самий Статут виник „z obrad obopolnych dostojniców całego państwa“.**) Мета, яку переслідував зїзд, скликаний по ініціативі самих панів, це по можливості привести до одностайности право в обох головних частинах Польщі, як у Великій, так і Малій, мета, досягнути якої мріяв ще король Казимир. Матеріал, котрим оперував зїзд, це праводавство Казимира, статуту котрого зїзд згідно з інтересами часу змодифікував, зробивши відповідні зміни і додатки. Таким чином між Статутами Вислицьким і Вартським або Вартенським мається тісний органічний зв'язок.

В свій час Статут цей був перекладений на мову руську, складаючи собою збірник законів відомий під назвиском „Статут короля Володислава II, даний Литві 1420—1423 р.“.

Як і мова руська, в перекладі Статуту Вислицького старіше мови Статуту Литовського, так само і мова „Статуту короля Володислава 1420—1423“ старіша мови Статуту Литовського, причому і в цьому Статуті, по досліджуванню вчених (Леонтович), зустрічаються цілі вирази і юридичні терміни, що нагадують Руську Правду. Так, напр., в артикулі 3-му Статуту короля Володислава, артикулі, що розповідає „О жені, у которой муж умреть“ і закреслює положення, що, „коли муж жені умрет, тогда жена сядет на удовьем столці во всем именіи“, нагадує 88 ст. Троїц. списку Руської Правди; так само 7 артикул Статуту, в якому розповідається про обов'язок братів по смерті батька видати сестри заміж („тогда синове, по смерти отцеві, мають дівки за муж видать подлуг обичая землі“ і дати „віно“ „винявши материзну“), ніби повторює в своїй основі відповідні положення Правди Руської (Тр., 89).

Статут взагалі заховує низку норм, які стосуються права родинного і спадкового. Так, напр., крім згаданих нами артикулів 3 і 7, досить характерні артикули 4 „О удові, при чому їй зостать, коли муж умреть“, 5 „О сиротах, иже нікого не мають, ні отца, ні матери, ні племені“; в останньому артикулі законодавець встановлює горожанське повноліття для „мущинок“ у 15 а для „дівиць“ у 12 р. і підкреслює необхідність встановлення опіки („опекальників“) сирітським майном, поки діти не дійдуть до зга-

*) Із перекладів Статуту на мову польську відомий переклад Свентослава із Воцешина (1449 р.), перекладчика і Статуту Вислицького.

**) Hube: ib, 84.

даного вище віку („докуль доростуть діти тих літ“). В артикулі 6 „О дітях, у котрих умреть мати“, підкреслюється право дітей на розділ майна на випадок одруження батька вдруге і про заховання за ними разом з тим і права після смерті батька“ во іменіи отчизни і материзни, але не другої жони“. В артикулі 8 „О дівках, которіі мають братії рождої“, розповідається про право дочок при відсутности синів на батьківське майно; в артикулі 9 „О опекальниках дівчих“ розповідається про право підопічних дівчиць вільно виходити заміж навіть і без згоди „опекальників“, але за порадою родичів („але з радою прирждоних своїх“). Це встановлено з огляду на можливі зловживання з боку опікунів відносно підопічних їм дівчат-сиріт: опікун часом перешкоджав своїй підопічній виходити заміж, „штоби іменіє її поживать“.

В Статуті міститься також декілька артикулів, які стосуються до права річового. Так, напр., артикул. 10 встановлюється 30-річний строк для „записання“ у пенезех „іменія дідичного“ і зазначається про право „обновить“ запис в книгах записних. Дуже цікавий артикул 12 „О границах і копцах“; в артикул. цьому зазначається порядок розмежування „правом“ при участі підкоморія маєтків сусідніх землевласників і встановлення між цими маєтками певних границь; в артикулі-ж цьому між иншим згадується старе процесійне положення про допущення „ко свідченню“ тої сторони, котра „ліпшая знамена укажет“. Проф. Леонтович порівнює цей артикул з артикулами 64—66 Троїц. сп. Руської Правди, котрі розповідають про тих, хто „борть разнаменаєть“ (64 арт) „межю перетнетъ“ (65), „дуб подотнетъ знаменьний или межний“ (66 арт.). Слідуючий 13 артикул підкреслює між иншим значіння строку давности — три роки і три місяці, яко строку, по упливі котрого той, хто набув маєтність, міг відкидати претензії сусідніх володарів про границі свідками; цей строк таким чином в справах про нерухомість мав значіння римського *longi temporis praescriptio*. Строк 3 роки і 3 місяці, як строк давности в спірках про нерухомість, згадується і в Статуті Вислицькому Короля Казимира: згідно 42 артикулу згаданого Статуту той, хто мав право на нерухомість і не доходив його протягом 3 років і 3 місяців (*tres annos et tres menses*), губив цю нерухомість. Характерно, що цей-же строк давности (3 роки і 3 місяці) у відношенню до добр нерухомих, по досліджуваннях вчених, зустрічається і в других правах словянських. Був цей строк, — як гадають де-які вчені, — наслідком трьох-польової системи господарювання. В цьому-ж артикулі розповідається про звичай і самий порядок увязання у володіння нового власника: продавець маєтності був повинен по заключенню акту продажу зробити введ у володіння того, хто набув маєтність; таке увязання одбувалося в присутности „сусідів того іменія, аби при том

були, как тот именіє єму виводить“. Ув'язання у володіння нерухомістю, як відомо, було характернішим із звичаїв литовсько-українського права, корні якого заховані ще в добі княжій. Характерно, що і по ученню права римського для набуття права власности повинна була обов'язково одбутися передача (traditio): одного договора, одної згоди сторін, не вистарчало. „Важливе значіння надавалося римським правом, — пише проф. Енгельман, — діяльності окремої людини; на випадок підступного продажу одного і того-ж майна кільком особам, по положеннях римського права, майно повинно було визнати власністю того, хто перший вступає у володіння не залежно од першенства в заключенню договора.“*)

В артикулі 14 „О хованню книг земських“ підкреслюється порядок „ховання“ при судах земських „книг земських“; в книги ці в Польщі заводилися акти про перехід нерухомого майна; під значними впливами польської практики порядок занесення актів про нерухомість у судові книги і був прищеплений і на Україні

Артикулом 18 на зразок польський встановлюються в кожному повіті для одбування суду сесії, т. зв. „роки“; слідуєчий 16, також і 17 артикули зазначають розмір судового мита, т. зв. „памятного“, яке стягували з тих, хто тягається, судді од „жалоб“ (до 30 гривень) і позвів на суму вище 30 гривень. Артикул 18 опреділює судову компетенцію старост, яким підлягали 4 „великі“ справи: „о усилство женское“, „о розбої на добровольній дорозі“, „о пожогу“, і „о квалти домовії“.

В слідуєчому артикулі встановлюється розмір прибутків з ріжних „записів“ „земського писаря“. Інші артикули (20—31) в більшості лише згадують про самий предмет відповідних постанов, що знаходяться у латинському тексті артикулів Статуту Вартського; а про те всіх артикулів у „Статуті короля Володислава, даного Литві 1420—1423 р.“ — 32, в оригінальному-ж латинському тексті Статуту Вартського всіх артикулів — 31, тому що постанови артикулу 1-го тексту латинського увійшли у два перші артикули тексту „руського“. („Арт. 1 „О роках“, арт. 2-й „О наданью роков великих судов земських“), а в дальшому нумерація артикулів Статуту латинського, починаючи од артикулу 4 аж до 27 включно, не відповідає з огляду змісту постанов нумерації артикулів Статуту руського.**)

Самий переклад Статуту Вартського на мову „руську“ був скорше дуже стислою по формі переробкою текста латинського,

*) Див. Енгельманъ: О приобрѣтеніи правъ собственности по русскому праву. СПб. 1859.

**) Артик. 4-й лат. тексту відповідає почасти артикулу 4-му і почасти артикулу 5-му руського тексту: артикул 5-й лат. — арт. 6-му руському; артикул 6-й лат. — арт. 7-му тексту рус. і т. д. аж до 27-го включно; далі арт. 28 тексту латинського відноситься до артик. 30; 30 до 31 і 31 до 32 тексту руського.

ніж дословним перекладом; литовсько-руський текст Статуту значно коротше тексту латинського і, по визначенню Г. Ієречека,*) з'являється скорше витягом („výťahem“) із Статута Вартського.

„Руські“ переклади статутів Вислицького і Вартського („Статут короля Володислава, даний Литві 1420—1423 р.“) були зроблені, очевидно, для тих повітів в князівства Литовського, які одержали привілеї на польське право. Де-котрі з них, як повіт Дорогочинський одержали вперше привілеї на польське право ще за короля Казимира Ягайловича (очевидно, в 1444 р.) — в рік повернення Дорогочина Литві. До цих-же повітів, крім повіту Дорогочинського, повітів, що одержали привілеї на польське право, належав і повіт Мельницький, який був разом з Дорогочином повернений Казимиру Ягайловичу Мазовецьким князем Болеславом (1443—1444 р.); до цих-же повітів належав і повіт Більський. Привілеї на польське право повіт цей, як ми і зазначили вище, одержав в 1501 р. від в. князя Олександра, а в 1547 р. повіт цей одержав на польське право вже і підтверджуючий привілеї від короля Сигизмунда-Августа (див. Vol. leg., I. р. 287). От-же, як бачимо, у в. князівстві Литовському привілеї на польське право одержали землі підляшські.

Поширенню-ж норм права польського в тих західно-українських землях, які вже з XIV в. підпали під безпосередню окупацію Польщі, значно допомагали і самі місцеві руські зем'яне, які були зацікавлені в урівнянні їх з панами польськими. Так, по дослідженню проф. Грушевського,**) Галичина вже у другій половині XV. ст. уповні організується на польський лад, при чому місцева шляхта засвоює польські права і порядки і разом з тим польонізується. Те-ж відноситься і до землі Бельзької.

Спинившись вище на статутах польських (Вислицькому і Вартському), що були перекладені на „руську“ мову і мали чинність на з.-українських теренах, ми вважаємо необхідним сказати тут, хоч і коротко і стисло, і про дальший розвиток законодавства польського, під чинністю якого пробували довгий час українські землі.

Заведенням права польського в згаданих нами вище землях українських і поширенням в останніх його чинності безумовно переслідувалася політична мета: польонізація краю і переутворення споконвічних українських земель, в яких ще свіжі були спогади про їх політичну самостійність, в польські провінції. Очевидно, в цих з українських землях українське населення і користувалося тими „руськими“ перекладами Статуту Вислицького

*) Див. Dr. Hermenegild Jireček: Svod zákonů slovanských. V Praze 1880 г.

**) Див. Історія України-Руси, також Очерк історії українського народу, 182 ст.

і Статуту Вартського, про котрі ми вище згадували, бо обійтися цілком без перекладів законів польських, писаних до того ще й мовою латинською в краю, де кольосальну тубільну більшість складав собою елемент український, було неможливо. Та і з другого боку усунути одразу національне право в „руських“ землях, в яких ще жили традиції „Руської Правди“ і діяли звичаї стародавні, було не під силу польській владі.

З протягом часу, з розвитком польської державности, в Річі Посполитій Польській стала гостро вчуватися потреба в зібранні поодиноких статутів і законів польських в один збірник і в перекладі тих законів на мову польську. В 1505 р. з доручення короля Олександра канцлер Ян Ласький, пізніше архибискуп Гніздинський, склав збірник законів польських (*Statuta regni Poloniae*), що були видані за час з 1347 по 1505 р. Збірник цей був схвалений на соймі Радомському в 1505 році, а в 1506 р. був надрукований в Кракові. В збірник цей Ян Ласький вмістив і Вилицький Статут, надавши надрукованій редакції Статуту значіння урядового тексту.*) В 1532 р. в результаті трудів спеціальної урядової комісії з'явився новий збірник законів польських („*Statuta inclty regni Poloniae recens recognita et emendata*“), відомий під назвою Статуту Ташицького (по імені одного із редакторів цього збірнику). Але цей збірник не був стверджений соймом. Так само не був стверджений соймом і збірник законів, що був складений Яковом Пшилуським („*Leges sev statuta ac privilegia regni Poloniae*“). Збірник вийшов друком в 1553 р.

З часом мова латинська, що вживалася в польському законодавстві, стала анахронізмом, і з'явилася потреба в перекладі законів польських з латинської на мову польську. В 1562 році з доручення короля Сигизмунда-Августа була утворена спеціальна комісія для перекладу латинських статутів на мову польську. Головну роботу по перекладу законів виконав член цієї комісії Гербурт з Фульштина, підкоморій Перемишльський. В наслідок работ комісії і зокрема праці Гербурта і з'явився збірник законів польських в мові польській. В 1570 році збірник цей був виданий в Кракові під наголовком: „*Statuta i przywileje koronne, z łacinskiego języka na polski przełożone*“. Але ще перед тим, крім цієї складної роботи по перекладу статутів на мову польську, той-же Гербурт з Фульштина у 1557 році підготував для друку і випустив збірник статутів в мові латинській. В 1563 р. — в порядку альфавитному. Але сойм польський не ствердив ні першого, ні другого збірнику.**)

*) Ниве, *ib.*, 94.

**) Крім згаданих тут нами збірників законів польських, були і інші спроби кодифікаційних работ, як, напр., збірник законів, складений Яном Янушевським (1596 р.)

З того часу польська мова стає мовою законодавства в Польщі, і нові закони почали видаватися соймами польськими вже в мові польській. Закони ці звалися „конституціями“ (у відріжнення од попередніх статутів, що були писані в мові латинській). Нарешті, вже у XVIII в., в Польщі була розпочата і закінчена робота по зібранню всіх законів польських, починаючи од Статутів короля Казимира. Працю цю, яку розпочали в 30-х роках XVIII в. Іосиф Залуський і Станислав Конаський, закінчив орден піаритів в 1782 році. Збірник законів, що з'явився в наслідок цієї роботи, одержав назву „*Volumina legum*“. В збірник цей увійшли всі закони польські, починаючи од Статутів короля Казимира до соймової конституції 1780 р. У „*Volumina legum*“ мається чимало конституцій, що безпосередньо дотикаються правного життя України. Але при досліджуванні правного життя України оперувати з матеріалом, який містять в собі конституції польських соймів,*) треба само собою обережно, не випускаючи з ока, що конституції соймів польських—продукт законодавства польського, яке у відношенню до України і Білій Русі завше дотримувалося визначеної національно-польської провідної лінії, уперто захищаючи на „*kresach*“ інтереси польської державности.

Литовська Метрика.

Закінчуючи свій короткий огляд пам'ятників права доби литовсько-польської, вважаємо необхідним згадати і про джерело для досліджування українського і білоруського права характеру архивного — про т. зв. Литовську Метрику.

Литовською Метрикою звався державний архив В. Князівства Литовського. Архивом цим завідував Канцлер В. Князівства Литовського; власне Канцлер завідував т. зв. „Великою Метрикою“ (*metryka major*), а т. зв. „Малою Метрикою“ (*matryka minor*) — Підканцлер. До Литовської Метрики віддавалися на сховання всі офіційні акти, що видавалися в імені в. князів Литовських; ті-ж акти, що видавалися в імені королів польських, складали собою т. зв. „Метрику Коронну“.

*) По акту Люблинської унії 1569 р. для Королівства Польського і В. Князівства Литовського був встановлений один спільний польсько-литовський сойм („коронний“), але цей сойм, по виразу проф. Лаппо, був „коронним соймом“ лише по імені, по суті-ж він виявляв собою конгрес представників частин з'єдненої Річі Посполитої.“ (Див. М. И. Лаппо: „Западная Россия“, Прага, 1924, 148). На погляд названого вченого Річ Посполита після унії 1569 р. організувалася, як „союз держав“ (*Staatenbund*). (Див. *ib.*) Але по окремих актах на Люблинському соймі від В. Князівства Литовського були відірвані Польщею українські його землі — Підляшшя, Волинь, Київщина, Брацлавщина, на котрі і стали ширитися постанови соймів польських.

Крім офіційних актів в. князів Литовських, актів, що складають в наш час в Литовській Метриці архивний матеріал по історії центрального і областного управління В. Князівства Литовського, в Литовську Метрику увійшло і дуже багато документів фінансово-економічного характеру, також чимало документів характеру судового, які мають безпосереднє відношення до освітлення і приватно-правного життя у В. Князівстві Литовському. До таких документів належать: тестаменти, акти, купівлі, — продажу, даровизни, різні листи на володіння нерухомим майном і т. п.

Документи, що знаходяться в Литовській Метриці, обіймають період з 1386 по 1794 р., цеб-то з часу унії Литви з Польщею при Ягайлі аж до часу приєднання В. Князівства до Російської Імперії.

На великий жаль, багато цінного для науки матеріалу, що заховувався в Литовській Метриці, загинуло. Багато документів загинуло од помеж і других випадкових причин ще за довго до нашого часу (в XVI, XVII вв.). Так, напр., в XVI в. при пожежі Берестейського замку загинули привілеї землі Київської, в час війни з Москвою — привілеї Полоцькі, „злодіями з великого Новагорода“ був захоплений привілей короля Казимира землі Витебській і т. п.*) Але частина документів, оригінали котрих загинули, дійшли до нас в копіях. Так, напр., з областних привілеїв заховався до нас в оригінальній хартії лише один, але ті, що загинули — правда, далеко не всі — дійшли до нас в копіях, що були записані в книги Литовської Метрики. Однак і той архивний матеріал, що дійшов до нас і мається в Литовській Метриці, дуже великий. Досить сказати, що матеріал цей складає собою 566 т., in—f. Чимало з цього матеріалу вже використано в інтересах науки, але не мала кількість документів ще зовсім не досліджена і чекає своїх дослідників.

Литовська Метрика з початку до XVI в. знаходилася в м. Троках, біля Вільни, а з XVI в. в столиці В. Князівства м. Вільні. В 1765 р. Литовська Метрика була перевезена до Варшави, де частина Метрики, що обіймала документи з 1386 р. по 1551 р., була переписана літерами латинськими (т. зв. Варшавська Копія Метрики). Коли Варшава була окупована російськими військами (в царювання Катерини II), Литовську Метрику з наказу Суворова було перевезено до Петербургу, але в 1807 р. частину Метрики було знову повернено до Варшави. В 1809 р. найбільш рідкі рукописи було передано на сховання в Імператорську Публичну Бібліотеку. В 1828 р. частину Метрики (власне документи, що відносилися до зовнішніх справ Королівства Польського

*) И. Якубовскій, *ib.*, VI, 246.

і В. Князівства Литовського) було перевезено із Петербургу до Москви, де і віддано на сховання до Головного Архиву Міністерства Закордонних Справ, частина-ж Метрики була залишена в Петербурзі, в Сенаті.

Нарешті в 1887 р. частина Метрики була передана на сховання до Московського Архиву Міністерства Юстиції. Крім того, частину Метрики було передано Румянцевському Музею в Москві.

Використання матеріалів, що знаходяться в Литовській Метриці, в інтересах наукових почалося з 30-х років минулого віку. Трохи пізніше стали друкуватися і окремі частини Метрики (в „Актахъ Западной Россіи“, 1845 р. в „Актахъ для исторіи Южной и Западной Россіи“, 1860 р., у виданнях т. зв. „Временной Комиссии для разбора древних актовъ“). В 1883 р. в Петербурзі метрикант Земверович видав труд „Литовская Метрика“, один том, в котрому був надрукований між иншим акт „унії“ Любинського сойму 1569 р. В 1887 р. С. Л. Пташицкій видав у Петербурзі „Описание книгъ и актовъ Литовской Метрики“. В 1888 р. відомий знавець литовсько-руського права професор Петербургського Університету небіщик С. А. Бершадський видав документи і реєстри по історії жидів В. Князівства Литовського; проф. Ф. И. Леонтович підготував для друку і видав (1896—1897 г.) 2 томи актів Литовської Метрики за час з 1413 по 1507 р. Із других видань актів Литовської Метрики треба згадати видання „И. Археологической Комиссии“: „Книги Судныхъ Дѣлъ“, що бул. видані під редакцією П. А. Гильтебранта (Русская Историческая Библиотека, т. XX); „Книги Записей“ (ibidem, т. XXVI) і „Книги Публичныхъ Дѣлъ“ (ibid., т. XXX). що були видані під редакцією проф. И. И. Лаппо (б. професора Юрьівського Університету, нині-ж професора Російського Юридичного факультету в Празі). В 1394 р. проф. Довнар-Запольський видав один том документів Московського Архиву Мін. Юстиції і один том актів Литовсько-Руської держави (1897). Додамо ще, що в 1916 році був виданий перший том наукового опису Литовської Метрики (праця провадилася Московським Архивом Міністерства Юстиції при участі С. К. Шамбиного і Н. Г. Бережкова).

Про історію Литовської Метрики див. „Вѣстникъ Европы“, 1875 р., N 5 і 1887 р., N 12.

ЗМІСТ.

Українські землі в складі Великого Князівства Литовського	5
Впливи права українського на суспільне життя XIV—XV вв. у Вели- кому Князівстві Литовському	13
<i>Памятники права доби литовсько-польської</i>	<i>23</i>
<i>Памятники права литовсько-руські</i>	<i>24</i>
Привілеї в. князів Литовських	24
Земські привілеї	27
Областні привілеї	36
Судебник короля Казимира Ягайловича даний Литві 1468 р. лютого 29 .	44
Устави і ухвали в. князів Литовських	46
Литовський Статут	47
<i>Памятники права німецького</i>	<i>49</i>
Право магдебургське	49
Право хелминське	52
Польські переробки і видання „Зерцала Саксонського“	58
<i>Памятники права польського</i>	<i>64</i>
Вислицький Статут 1347 р.	64
Переклад Вислицького Статуту на „руську“ мову	69
Вартський Статут 1420—1423 р. короля Володислава-Ягайла	69
Статут короля Володислава II, даний Литві 1420—1423 р. („руський“ переклад Вартського Статуту)	70
Спроби кодифікації законів загально-польських	73
Конституції соймові і „Volumina legum“	75
<i>Литовська Метрика</i>	<i>75</i>

Віна. 5-00

Б 304 464-2

172

490

37